

Схвалено для використання в освітньому процесі

Любов ЛОХВИЦЬКА

СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ

Парціальна програма
з морального виховання дітей дошкільного віку

УДК 373.2 (073)

Л 68

*Схвалено для використання в освітньому процесі
рішенням експертної комісії з дошкільної педагогіки і психології
Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України
від 21 серпня 2024 року (протокол № 5), зареєстровано у Каталозі
надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам
за № 1.0048-2024*

Рецензенти:

І. С. Булах – доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології, декан факультету психології Українського державного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України;

Л. О. Калмикова – доктор психологічних наук, кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Л. М. Томенко – директор закладу дошкільної освіти № 10 “Любавонька” м. Переяслава Київської області, заслужений працівник освіти України.

Експерти:

Т. О. Піроженко – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, член-кореспондент НАПН України;

А. С. Шевчук – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Лохвицька Л. В.

Л 68 Скарбниця моралі. Парціальна програма з морального виховання дітей дошкільного віку. 3-тє вид., оновл., зі змін. і доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2024. 96 с.

ISBN 978-966-944-140-9

Парціальну програму “Скарбниця моралі” впорядковано відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Програма поглиблено висвітлює змістові компоненти, що розкривають питання морального виховання дітей, які представлені в усіх освітніх напрямках інваріантної складової: формування етичних уявлень, розвиток моральної свідомості й саморегуляції, гуманних почуттів і емоцій, навичок моральних взаємин із довколишніми та моральної поведінки, моральних якостей тощо.

Для використання в закладах дошкільної освіти та альтернативних формах дошкільної освіти.

УДК 373.2 (073)

Усі права застережено

All rights reserved

ISBN 978-966-944-140-9

© Л. Лохвицька, 2014, 2024

© ТОВ “Мандрівець”, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДСЛОВО	5
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	9
ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	15
Концепція виховання моральної особистості дитини дошкільного віку	15
Особливості морального виховання дошкільників	29
ЗМІСТ ПРОГРАМИ “СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”	36
<i>Молодший дошкільний вік (четвертий рік життя).....</i>	<i>36</i>
Вікові можливості дитини	36
Завдання освітньої роботи	37
Тематичні модулі	37
<i>Про мораль знати – негараздів уникати.....</i>	<i>37</i>
<i>Дорослих поважати і чемними зростати.....</i>	<i>37</i>
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	<i>38</i>
<i>Довіру виявляти і співпереживати</i>	<i>38</i>
<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	<i>38</i>
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти.....</i>	<i>39</i>
<i>У злагоді бути – про образи забути</i>	<i>39</i>
<i>Себе оцінити і кращим зробити.....</i>	<i>39</i>
Показники моральної вихованості дитини.....	40
<i>Середній дошкільний вік (п'ятий рік життя).....</i>	<i>41</i>
Вікові можливості дитини	41
Завдання освітньої роботи	42
Тематичні модулі	42
<i>Про мораль знати – негараздів уникати.....</i>	<i>42</i>
<i>Дорослих поважати і чемним зростати</i>	<i>42</i>
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	<i>43</i>
<i>Довіру виявляти і співпереживати</i>	<i>43</i>

<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	43
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти.....</i>	44
<i>У злагоді бути – про образи забути</i>	44
<i>Себе оцінити і кращим зробити.....</i>	45
Показники моральної вихованості дитини.....	45
Старший дошкільний вік (шостий рік життя).....	46
Вікові можливості дитини	46
Завдання освітньої роботи	47
Тематичні модулі	47
<i>Про мораль знати – негараздів уникати.....</i>	47
<i>Дорослих поважати і чемним зростати</i>	48
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	48
<i>Довіру виявляти і співпереживати.....</i>	48
<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	49
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти.....</i>	49
<i>У злагоді бути – про образи забути</i>	50
<i>Себе оцінити і кращим зробити.....</i>	50
Показники моральної вихованості дитини.....	51
ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМОВИХ ЗАВДАНЬ	53
Орієнтовний перелік ігор і вправ із морального виховання.....	53
Орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури	54
Українські прислів'я і приказки з морального виховання.....	60
ПІСЛЯСЛОВО	65
ДОДАТОК.....	73
Словник основних понять із морального виховання дітей.	73
Предметний покажчик.....	90
ДЖЕРЕЛА	92

ПЕРЕДСЛОВО

*Моралинки зі скарбниці дошкільнятам,
щоб могли вони в гармонії зростати.*

Питання моралі, морального розвитку і морального виховання є зобов'язаними для нашої держави, оскільки загальний моральний стан українського суспільства погіршився і потребує пошуку шляхів якнайшвидшої його реабілітації. Здавна український народ ототожнював поняття “мораль” і “виховання”. Лише про моральну людину говорили, що вона вихована. Ще давньокитайський мислитель Конфуцій, визначаючи становлення “благородної людини”, підкреслював, що важливо дотримуватися загальноприйнятих норм. Адже “людина говорить своїми вчинками, її словам відповідають її справи. У всьому, що вона говорить і робить, керується принципами”, стверджував Конфуцій [48, с. 73]. На думку філософа, досконалою може бути людина скромна, справедлива, безкорислива, стримана, яка поважає гідність свою й інших людей, любить їх, вважає життя вищою суспільною цінністю; має розвинене почуття обов'язку. Останнє, за Конфуцієм, – це сукупність моральних зобов'язань, що їх гуманна людина добровільно бере на себе й обов'язково виконує. Зокрема, таких: обізнаність, щирість, привітність, шанобливість, справедливість, чесність, уважність, поміркованість, турботливість, чуття міри, самовимогливість тощо. Треба якнайраніше забезпечувати, передусім у молодого покоління, становлення саме такого морального портрета.

Важливим в опануванні норм і правил моральної поведінки є період дошкільного дитинства як етап сенситивності розвитку багатьох сфер і формування основ особистості. Елементарні моральні уявлення і почуття, найпростіші навички поведінки, що їх дитина набуває почасти як спонтанний моральний досвід. Як зазначав І. Бех, із “натуральних” мають стати “культурними”. Тобто перерости у вищі психологічні функції та становити основу фундаменту для розвитку нових форм поведінки, правил і норм [2, с. 359]. Складність моральних явищ визначає поступове проникнення у їхню сутність. Спочатку діти розуміють їх на емоційному рівні (“добре”, “погано”). Згодом поступово починають усвідомлювати, у чому полягає відмінність того чи того вчинку, чим вони зумовлені, і прагнути до позитивних. Одні діти швидше опановують глибину моральних ситуацій, що їх обговорюють, інші – повільніше. Це природно. Адже моральне виховання не просте, і це обумовлюється специфікою психічного розвитку особистості дитини дошкільного віку. Важливо сформувати в дітей моральні поняття й уявлення про моральні норми, які вони використовуватимуть у власній поведінці та у ставленні до навколишніх.

Дорослі прагнуть якнайшвидше і правильно виховати дитину, накладуючи вето (заборони), позбавляючи її при цьому права вибору, наказуючи:

“Роби так, а не інакше”. У такий спосіб вони формують у неї не гуманістичну позицію, а навпаки – егоїстичну та бездушну.

Водночас маємо ще й таку складність у реалізації морального виховання, як непослідовність і відстеження самими ж дітьми суперечності між встановленими правилами і порушенням їх дорослим. Це спричинює виникнення такого явища, як “подвійний стандарт”, коли, знаючи, як треба поводитися в тій чи тій життєвій ситуації, діти не дотримуються цих правил. Адже так поводитися інші (важливі для них) люди. Тоді у них можуть з’являтися нерозуміння, переживання, докори сумління і, врешті-решт, “викривлене” бачення моральності як такої. Саме моральність як складне новоутворення характеризує особистість щодо її розуміння, прийняття і ставлення до навколишніх відповідно до норм моралі.

Для дітей дошкільного віку (особливо молодшого) характерно, що вони не бачать у себе проявів порушення моралі, а помічають це у виключно конкретних випадках і вказують на провину ровесників. Описуючи когось із дітей, вони зазначають, що добрий – це, зазвичай, гарний, розумний, слухняний, але не зазначають таких рис, як чесний, справедливий, відповідальний, чуйний, товариський тощо. Моральний портрет почасти залишається поза увагою. Адже дорослі зосереджуються на “знанневоцентричному”, а не “дитиноцентричному” підході до виховання. Водночас вони стають безпорадними, коли їхня “добре вихована” дитина не виправдовує очікування, демонструючи грубість, зухвалість, неповагу до інших тощо. Якщо дитину постійно залякувати безліччю “не можна”, то вона виросте неспроможною здійснювати власну моральну саморегуляцію, брати відповідальність за моральний вибір, утратить відчуття усвідомлення моральних цінностей і, врешті-решт, не зможе повноцінно жити.

Батьків і педагогів хвилює питання, що треба робити, щоб виховати моральну особистість, як навчити дітей дотримуватися моральних норм, як пояснити їхнє значення, коли треба починати цей процес тощо. “У чому полягає мистецтво виховання сучасної дитини без крику, штовхання і покарань?” – це фактично питання культивування у дітей моральних суджень; розвитку саморегуляції поведінки відповідно до встановлених норм і правил, які мають стати внутрішніми орієнтирами; виникнення емпатійного ставлення до навколишніх; становлення моральної свідомості й самосвідомості, формування моральних почуттів тощо.

Саме тому нині одним із найважливіших завдань дошкільної освіти, як зазначено в Базовому компоненті, є “формування в дітей усвідомлення про необхідність дотримання соціальних норм моралі й виявляти повагу до прав і свобод людини” [1]. Моральне виховання (наголошуємо саме на ньому, оскільки у дошкільників нема чіткого розмежування соціальних і моральних норм) проходить крізь усі освітні напрями інваріантної та варіативної складових:

- *“Особистість дитини”* – сформованість самосвідомості, розвиток емоційної сприйнятливості, позитивної налаштованості та поваги до людей, домагання визнання іншими її чеснот, диференціювання що таке “добро” і “зло”;
- *“Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі”* – розвиток пізнавальної діяльності, що стимулює вихованців до загального процесу взаємодії та до спільного аналізу її результатів;
- *“Дитина в природному довкіллі”* – формування емоційно-ціннісного ставлення до природи, навичок доцільної поведінки в різних життєвих ситуаціях;
- *“Гра дитини”* – провідний вид діяльності, що мотивована на цінності групової солідарності, у ході якої відтворюються життєві враження. Під час гри діти вчаться налагоджувати партнерські стосунки, приймати пропозиції інших, узгоджувати їх, підпорядковувати власні дії ігровим задумам;
- *“Дитина в соціумі”* – формування обізнаності щодо дотримання соціальних норм моралі і навичок морального поведіння в соціумі, забезпечення доброзичливого ставлення до інших, що створює умови успішної соціалізації;
- *“Мовлення дитини”* – володіння “мораллю у словах” (продукування різних формул звернення, пропозицій, вітання, подяки, вибачення; співвіднесення жестів з добрими словами тощо);
- *“Дитина у світі мистецтва”* – привчання до бережного поведіння з предметним і художнім світом, розвиток ціннісного ставлення і емоційного відгуку на красу в довкіллі.

Докладно моральне виховання подане в чинних програмах виховання, навчання і розвитку дітей дошкільного віку, які більшою чи меншою мірою висвітлюють завдання в аспекті їхнього морального зростання: “...створення умов для оволодіння дітьми морально-етичними нормами та способами розв’язування конфліктів і попередження ускладнень, розвиток внутрішньої потреби і звички діяти за законами добра, честі й справедливості, формування здатності бути не лише лідером, але за потреби і старанним виконавцем; здатності захищати свої права, водночас, якщо це потрібно, – поступатися своїми вигодами” [8, с. 17]. Щоб досягти бажаних результатів, реалізація зазначеного має відбуватися на підставі неперервного психолого-педагогічного супроводу процесу морального виховання впродовж усього періоду дошкільного дитинства; *інтегровано*, оскільки неможливо відокремити цей освітній напрям від інших та обмежитись ізольованим змістовим наповненням; *систематично*, адже епізодична робота не дасть очікуваних результатів і ґрунтуватиметься на співпраці й міжособистісній взаємодії. Ця вимога передбачає планування і здійснення освітнього процесу в такий спосіб, щоб моральне виховання відбувалося невидимо й ненав’язливо (без зайвого “моралізування”), *дохідливо й переконливо*, було невід’ємною частиною дитячого життя. Ще Ж. Ж. Руссо підкреслював: “Дитину виховують люди, природа, речі” [42, с. 40]. Адже лише так можна сформува-ти справжню особистість.

Таким чином, специфіка реалізації окреслених завдань полягає в тому, що моральне виховання неможливо здійснювати відокремлено від інших процесів. Адже це постійна і неперервна робота, що є одним цілим у виховній взаємодії між дитиною і дорослим. Означені потреби і труднощі у моральному вихованні дошкільників слугували підставою для розробки парціальної програми “Скарбниця моралі”. Вона передбачає формування у дітей усвідомлення й обізнаності, прийняття у внутрішній план дій і продукування назовні через вчинки та поведінку набуття моральних норм, правил і принципів діяльності [22; 26].

Парціальна програма містить Пояснювальну записку; частину, що передбачає опис загальних теоретичних підходів до проблеми морального виховання, оскільки це зумовлено потребою обґрунтувати формат подання матеріалу; змістовий виклад власне самої програми за різними віковими групами: молодша, середня, старша, з пропонованими деякими засобами її реалізації, та очікувані результати. Ця програма є спробою узагальнити, структурувати наявний арсенал підходів і змісту морального виховання та викласти його “зсередини” формування “Я-концепції” особистості дошкільника.

Парціальна програма – перша ластівка у створенні комплекту навчально-методичного забезпечення щодо психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників крізь таку призму наукового погляду. Важливим є не просто знання норм і правил моралі та їх дотримання заради схвалення дорослими, а усвідомлення, особистісна потреба їхнього використання впродовж усього життя й постійне поповнення та розширення власної “моральної скарбниці”.

Усім, хто опікується дошкільниками, любить дітей і дбає про їхнє зростання, бажаємо успіхів у моральному вихованні маленьких громадян Української Держави.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Дошкільне дитинство – важливий етап у становленні різних сторін особистості. Велике значення в особистісному зростанні має моральний аспект, що забезпечується реалізацією завдань морального виховання. На думку С. Русової, останнє є процесом цілеспрямованого формування в дітей моральної свідомості й відповідної поведінки, а відтак “вироблення характеру”, що передбачає таку мету: “бути добрим, чесним не лише прилюдно, поверхово, а бути наскрізь пройнятим своєю правдою і здійснити її активно в житті. Ось куди маємо прямувати з першого часу дошкільного виховання” [42, с. 142]. Це твердження ще раз засвідчує, що моральне виховання не може відбуватись окремо від загальної канви виховного процесу. Нині моральне виховання розглядається як одне з основоположних у розвитку і становленні особистості дитини дошкільного віку [40; 5; 45]. Воно здійснюється в різних видах дитячої діяльності, є в усіх формах організації дітей, а тому розглядається у зв’язку з усіма виховними впливами. Таким чином, підґрунтям зазначеного вище є визнання значення морального виховання в дошкільному дитинстві, коли відбувається становлення особистості, формування в неї моральних настанов щодо самої себе, здатності впливати відповідним чином на умови життєдіяльності, усвідомлювати своє “Я”.

Мета програми – виконання вимог, окреслених у Державному стандарті дошкільної освіти (Базовому компоненті дошкільної освіти), що стосуються соціального розвитку особистості дошкільника у тому числі морального; визначення завдань і змісту морального виховання дітей дошкільного віку з орієнтуванням на їхні потреби, інтереси та вікові можливості. Це забезпечить підвищення їх моральної вихованості.

Засадничі положення програми

Основоположними у побудові та визначенні змістового наповнення стали такі ідеї:

- особистісно зорієнтованого виховного процесу (І. Бех), спрямованого на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на вільне і відповідальне його самовираження; з боку вихователя це передбачає зосередження на особистості дитини, потреба вибору і побудови взаємодії між дорослим і дитиною на основі врахування індивідуально-особистісних особливостей розвитку кожного дошкільника, орієнтування на його потреби і потенційні можливості [2];
- індивідуального і диференційованого підходу до дитини (С. Русова, В. Кузьменко), що зосереджує увагу на розумінні неповторності й унікальності кожного вихованця, на врахуванні його індивідуальних особливостей у моральному розвитку під час здійснення педагогічного впливу [42; 17];

- розвивального навчання і виховання з урахуванням вікових особливостей і сфер найближчого розвитку, що передбачає цілісність і невіддільність навчального та виховного впливів на дитину [18];
- діяльнісного підходу, що дозволяє вирішувати завдання розвитку психічних функцій за допомогою використання різних видів діяльності, які характерні для дошкільного вікового періоду; поетапність формування дій [20];
- системного підходу, що полягає в єдності змістового та процесуального складників виховного процесу; взаємозв'язку всіх його структурних елементів (мети, змісту, засобів і методів); цілісності багаторівневого ієрархічного, взаємозалежного, детерміновано відкритого процесу в його постійному розвитку та саморозвиткові [33];
- семіотичного підходу у моральному вихованні дошкільників, що є науковою основою виховання у них моральних почуттів, формування моральної свідомості, засвоєння основних форм моральної діяльності завдяки технології використання системи культурних знаків і символів (вербальні й невербальні засоби комунікації) [32];
- некритичного гуманного ставлення до внутрішнього світу кожної дитини [39];
- педагогіка співпраці (В. Сухомлинський, Н. Гавриш), що ґрунтується на міжособистісній взаємодії у процесі виховання, дитина при цьому є рівноправним учасником на основі співдії та співпраці з педагогом [44; 6];
- педагогіки позитивного виховання (Дж. Грей), що визнає головними інтереси й цінності дитини, які реалізуються під час виховання, розвиток самостійності; дорослий надає допомогу щодо самовизначення, під час одночасного встановлення рамок поведінки, за які не можна виходити. Усе це для того, щоб сприяти гармонійному розвитку дитини [50].

Програма створена на підставі вивчення положень і результатів наукових досліджень української психолого-педагогічної думки останніх десятиліть. Моральне виховання дітей вивчали з різних позицій, зокрема:

- особливості морального розвитку і становлення моральної свідомості та самосвідомості (О. Галян, О. Кононко, Р. Павелків) [7; 14; 32];
- формування ціннісного ставлення до себе та до інших (Н. Дятленко) [9];
- розвиток моральних почуттів і переживань (В. Котирло, Г. Лаврентьева, С. Ладивір, І. Лапченко, Т. Піроженко) [20; 19; 21; 34];
- умови формування уявлень про моральні норми (І. Зубрицька-Макота, Т. Поніманська) [12; 37–38];
- становлення моральних форм поведінки (С. Заболоцька, Т. Фасолько) [10; 46];
- стимулювання морального вибору (О. Кошелівська) [15];
- генезис моральних взаємин (Ю. Приходько) [39];
- специфіка моральності у спілкуванні та інших видах дитячої діяльності (Т. Поніманська) [37];

- закономірності моральної вихованості (І. Бех, О. Кононко) [2; 14];
- засоби морального виховання дошкільників (О. Кисельова) [13];
- пошук оптимальних шляхів забезпечення співпраці з родинами щодо морального виховання дітей (А. Залізняк) [11] та ін.

Специфіка програми

Пропонований матеріал відповідає реалізації такого напрямку роботи, як моральне виховання дошкільників. Істотною ознакою пропонованої програми, що відрізняється від попередніх за її тематичністю, є спрямованість на засвоєння дітьми моральних норм поведінки та усвідомлення ними значення їх дотримання, формування в них моральних почуттів та емоцій, що передбачає вправлення в діях морального змісту і перехід від зовнішнього у внутрішній план процесу морального виховання. Це чітко простежується в назвах тематичних модулів програми. Обсяг змісту роботи з попередньою віковою групою не повторюється в наступній. Зокрема, дорослі (педагоги і батьки) мають спиратися на попередньо засвоєний матеріал. Характерною особливістю є застосування програмових завдань синхронно (паралельно й одночасно) з реалізацією інших завдань освітнього процесу дошкільників, що викладені в різних чинних програмах і впроваджуються в освітню роботу з дітьми [5; 8; 28; 45].

Структура програми

Загальна структура програми передбачає комплексне забезпечення реалізації завдань морального виховання. До неї входять такі компоненти: основні положення щодо сутності парціальної програми “Скарбниця моралі”, що висвітлені в “Пояснювальній записці”; особливості організації морального виховання дітей дошкільного віку; його зміст та завдання з показниками моральної вихованості як результату засвоєння програмового матеріалу в ході організації освітнього процесу; засоби їх досягнення та додаткові матеріали. У “Пояснювальній записці” обґрунтовано мету програми, викладено її засадничі положення, специфіку і структуру, принципи роботи за програмою та загальні підходи щодо впровадження.

Наступна теоретична частина “Організація морального виховання дітей дошкільного віку”, в якій висвітлено концепцію виховання моральної особистості дитини дошкільного віку, що ґрунтується на аналізі психолого-педагогічних досліджень з означеного питання. У ній також подано загальну характеристику особливостей морального виховання дошкільників, де описано складники його здійснення в умовах роботи закладу дошкільної освіти.

Безпосередня психолого-педагогічна робота з дітьми викладена у розділі “Зміст програми «Скарбниця моралі»”. Матеріал ґрунтується на принципі вікової періодизації (що відповідає поділу за віковими групами): молодший дошкільний вік (четвертий рік життя), середній дошкільний вік (п'ятий рік життя), старший дошкільний вік (шостий рік життя). Поданий програмовий

матеріал для кожного вікового етапу дошкільного дитинства має уніфікований виклад: він розподілений за рубриками і тематичними модулями. **Рубрики:** вікові можливості дитини (характеристика розвитку дитини, її інтереси, потреби і досвід), завдання освітньої роботи, їхня подальша конкретизація у змісті тематичних модулів та показники моральної вихованості дитини (основні індикатори моральної вихованості та особистісного зростання, їхнє продукування у практичній площині).

Пропонований обсяг матеріалу схарактеризовано у таких восьми тематичних модулях (вісімка як символ нескінченності, оскільки моральне виховання не закінчується в дошкільному дитинстві, воно триває впродовж усього життя). Сутність **тематичних модулів** для кожної вікової групи зводиться до такого тлумачення:

Про мораль знати – негараздів уникати. Ознайомлення дошкільників зі змістом моральних норм і правил сприяє формуванню в них знань щодо належної поведінки в соціумі, які у свідомості фіксуються як моральні уявлення про те, як треба поводитися, чому саме так “правильно” (поняття). У них починають виникати елементарні моральні судження, а моральні переконання стають їхнім особистим надбанням.

Дорослих поважати і чемними зростати. Формування моральних взаємин із дорослими є важливим складником морального виховання, що ґрунтується на довірі та взаємодії і полягає у прищепленні їм почуття любові та поваги до рідних і близьких, розвитку доброзичливості й бережного ставлення до праці дорослих, культивуванні бажання їм допомагати, турбуватися про них, не засмучувати своїми вчинками.

З дітьми дружно жити і їх розуміти. Встановлення моральних взаємин із ровесниками формує в дітей уміння налагоджувати особистісні контакти, домовлятися про спільні дії, розділяти позицію ближнього. Так виникають симпатія і дружні взаємини. Зважаючи, що для дошкільників різного віку постать однолітка може бути як еталонною, так і такою, що провинилася в чомусь, треба прагнути до адекватного сприймання ними інших дітей та формування між ними взаємодії на основі дотримання моральних норм.

Довіру виявляти і співпереживати. Дошкільникам властива емоційність, що породжує переживання щодо моральної ситуації загалом. Спочатку вони привчаються довіряти довколишнім, у них виникає почуття обов’язку. Моральні почуття дітей обумовлені вираженням їхніх бажань та емоційних станів. Згодом вони починають виявляти прихильність, симпатію, співчуття тощо.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати. На підставі усвідомлення моральних норм у дошкільників починають формуватися такі моральні якості: привітність, щирість, чуйність, справедливість, люб’язність тощо. Це відбувається в процесі розуміння ними загальної тенденції: бути турботливим, чесним, ввічливим – це приємно для себе та для інших, що згодом переростає у стійкі особисті правила. Це виявляється у спілкуванні, в спільній діяльності, в умінні дотримуватися домовленостей стосовно правил поведінки.

Добрі справи творити і завжди їм радіти. Дитина переживає радість, задоволення під час здійснення нею гідних учинків і смуток, незадоволення, коли вона або інші порушують загальноприйняті вимоги, роблять погані вчинки. Зростаючи, в період дошкільного дитинства вона починає усвідомлювати потребу, обов'язковість правил поведінки і підпорядковує їм свої вчинки.

У злагоді бути – про образи забути. Дошкільникам притаманне прагнення до “поліпшення себе”. У них формується моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага (гідність), терпимість до інших (толерантність). Це підкріплюється відповідним ставленням з боку довколишніх і виявляється у моральній рівності з ними під час проявів активності, ініціативності під час різних видів діяльності.

Себе оцінити і кращим зробити. Дошкільники, наскільки їм це вдається, намагаються з'ясувати, що вони знають про мораль, прагнуть пояснити власні моральні переконання у вчинках, виявляють моральні переживання, співвідносять знання, почуття та мотиви з поведінкою. Так починає формуватися моральна саморегуляція.

Програмові завдання у тематичних модулях для кожної вікової групи подано з поступовим поглибленням і ускладненням змісту відповідно до дитячих можливостей, що сприяють їхньому моральному вихованню. Зміст кожного з тематичних модулів можна вивчати автономно або синтезовано з іншими, що відповідатиме системному поданню матеріалу.

Заключна практична частина “Засоби реалізації програмових завдань” містить орієнтовний перелік дидактичних ігор та ігрових вправ з морального виховання; орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури, що укладені за роками життя дітей (молодший, середній і старший дошкільний вік) та українські прислів'я і приказки з морального виховання.

У **Післяслові** до програми подано очікувані результати за показниками щодо впливу на всі сфери розвитку особистості дитини-дошкільника як наслідку щодо реалізації окреслених завдань. Це дасть змогу визначити якісні характеристики моральної вихованості й особистісного зростання дошкільників.

У **Додатку** запропоновані визначення основних понять, що окреслюються цим тематичним напрямом освітньої роботи з дітьми. Терміни з морального виховання подано синтезовано (спираючись на різні джерела) із трактуванням їх щодо вказаного вікового етапу.

Основні принципи роботи за програмою:

- *гуманізація і демократизація освітнього процесу* – орієнтування на особистість дитини, її вікові та індивідуально-особистісні особливості, врахування інтересів дитини, її потреб та можливостей у процесі морального виховання;
- *індивідуальний і диференційований підхід до дитини* – розуміння неповторності й унікальності кожного вихованця, визначення власне індивідуальних особливостей її морального розвитку під час педагогічного впливу на неї;

- *самоактивність і саморегуляція* – надання дітям можливості виявляти самостійність і активність у різних видах дитячої діяльності; стимулювання в них доволіності дій (від наслідування до усвідомлення та внутрішньої потреби);
- *послідовність і поступовість* – орієнтування на фізіопсихологічні можливості дошкільника в усвідомленні ним потреби бути морально вихованим, збільшення вимог щодо морального зростання дитини з урахуванням рівня розвитку різних сфер особистості;
- *комплексність й інтегрованість* – наголошення на єдності розвитку в дитини моральної самооцінки, самосвідомості, самоповаги, ставлення, її особистісних властивостей, наскрізність цього процесу;
- *динамічність і практична цілеспрямованість* – орієнтування на швидкозмінюваність у показниках морального розвитку дитини, організація “проживання” дошкільником різних ситуацій морального змісту;
- *природність і соціальна обумовленість* – визначення стратегії морального зростання дошкільника у природних змінних умовах соціального середовища (найближчого кола оточення – сім’я, заклад дошкільної освіти), що є джерелом морально-етичних норм;
- *наступність і неперервність* – забезпечення етапності (з наступним ускладненням змісту і форм) морального виховання, відповідно до результатів проведених психолого-педагогічних досліджень українських і зарубіжних науковців;
- *культуровідповідність* – ознайомлення з кращими зразками української культури щодо формування моральності особистості (О. Кисельова) [13];
- *інтеркультурність* – спрямування дітей до усвідомлення ними загальноприйнятих моральних чеснот.

Загальні підходи

Виконання поставленої мети програми розглядаємо на основі таких підходів:

- забезпечення комфортного перебування дітей в умовах закладу дошкільної освіти, створення атмосфери доброзичливості у кожній віковій групі, організація розвивального середовища (природне, предметне з достатньою кількістю іграшок, ігрових засобів, соціальне тощо);
- удосконалення моральної культури педагогічного персоналу закладу дошкільної освіти; підтримка творчості, ініціативності вихователів і психологів щодо корекції програмового матеріалу, пошук оптимальних шляхів, які найкраще сприятимуть моральному вихованню дітей;
- привернення уваги батьків до важливості питання морального виховання дошкільників у сім’ї, до поліпшення сімейного спілкування та взаємин у родині; здійснення просвітницької співпраці з батьками.

ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Концепція виховання моральної особистості дитини дошкільного віку

Моральне виховання – складний і багатоаспектний процес, що потребує глибокого наукового переосмислення щодо закономірностей та механізмів його практичної реалізації. Моральне виховання визначається як один із найважливіших аспектів у здійсненні загального розвитку дитини. Традиційно моральне виховання дошкільників відбувається в ході ознайомлення з моральними нормами та правилами і привчання до їх виконання. Задоволення сучасних вимог щодо становлення особистості не може бути зреалізоване лише в такий спосіб. Відповідно до положень Базового компонента дошкільної освіти [1] важливим є формування в дошкільників усвідомленості значення соціальних норм моралі, прийняття їх у внутрішній план дій, що продукується у словах, вияві моральних почуттів та емоцій, становленні поведінки та сприяє розвиткові моральної самосвідомості. Саме тому і виникла потреба привернути увагу фахівців дошкільної освіти до основних проблем морального виховання, його засад, і на цьому ґрунті розробити методичний інструментарій щодо забезпечення і психолого-педагогічного супроводу в освітньому процесі.

Науковий фундамент у цьому контексті складають погляди І. Беха, О. Кононко, С. Кулачківської, С. Ладивір, Т. Піроженко, Г. Провозюк та інших учених щодо розвитку особистості [2; 14; 18; 20; 33; 41]. Відповідно до розроблених у зазначених працях наукових позицій, на кожному віковому етапі особистість проходить три фази розвитку: адаптація (переважає в дитинстві), індивідуалізація, інтеграція. У дошкільному віці перехід на новий етап розвитку особистості дитини детермінований низкою зовнішніх соціальних причин. Якщо фаза інтеграції на етапі раннього дитинства не була пройдена успішно (дитина не навчилася керувати своєю поведінкою, зважати на думку довколишніх, підпорядковуватися вимогам дорослих, пред'являти їм реальні запити тощо), то складаються умови для кризи розвитку особистості – адаптація до умов закладу дошкільної освіти відбувається із труднощами. Включення у групу ровесників і формування довіри до вихователя (на рівні з батьками) вимагає нового рівня розвитку особистості дитини. Три фази розвитку особистості впродовж дошкільного періоду передбачають:

- адаптацію – засвоєння норм і способів такої поведінки в умовах взаємодії з іншими, яку схвалюють батьки та вихователі;
- індивідуалізацію – прагнення дитини знайти в собі щось оригінальне, що вирізняє її з-поміж інших дітей (позитивне – в різних видах самостійної діяльності, негативне – у витівках та примхах), але з обов'язковим орієнтуванням на оцінку дорослого (В. Кузьменко [17]);
- інтеграцію – гармонізація неусвідомлюваного дошкільником прагнення виявити своїми діями власну неповторність і готовність дорослих прий-

няти в ньому лише те, що відповідає суспільно обумовленим нормам і водночас є найважливішим для них завданням у забезпеченні дитині успішного переходу на новий етап розвитку особистості.

Врахування фаз розвитку дає підстави виокремити *чинники морального виховання*, що сприяють розвитку особистості дошкільника:

- *зовнішні* – зміна соціальних умов (підвищення вимог з боку дорослих, розширення кола спілкування, спільна діяльність з однолітками тощо);
- *внутрішні* – значущість соціальної ситуації для дитини.

На розвиток особистості дитини дошкільного віку впливають:

- *дорослі* (передусім, батьки і вихователі закладу дошкільної освіти). Основним шляхом впливу є організація засвоєння дітьми моральних норм, створення моральних ситуацій, що привчають до виконання правил поведінки, сприяють формуванню навичок поведінки, позитивного емоційного ставлення до цих норм, а також формуванню внутрішньої позиції дошкільника;
- *однолітки*.

Основні шляхи впливу:

– створення умов для застосування на практиці норм поведінки, що засвоюються, стосовно інших людей, розвиток потреби пристосовувати ці норми і правила до різноманітних конкретних ситуацій (є потреба у спілкуванні з однолітками → є потреба застосовувати правила поведінки);

– формування спільної думки в середовищі однолітків. Дитячі ігри і взаємини у групі ровесників сприяють виникненню роздумів про їхню моральність. Діти розмірковують про дії у спільній діяльності спочатку за їхніми наслідками, а не за намірами. Це сприяє їхньому моральному розвитку та збагачує моральний досвід.

Засоби впливу:

- зразки та правила поведінки (наслідування вчинків і взаємин дорослих, позитивно оцінюваних дій однолітків, персонажів дитячої художньої літератури);
- спілкування та спільна діяльність, які забезпечують вправлення дітей у моральних вчинках і сприяють формуванню спільної думки в рамках дитячого угруповання.

Засвоєння норм моральної поведінки має першочергове значення для розвитку особистості дитини (І. Бех, О. Галян, С. Заболоцька, В. Зубрицька-Макота, Р. Павелків, Т. Фасолько) [2; 7; 10; 12; 32; 46]. Специфіку опанування дошкільниками правил поведінки подано у *таблиці 1* (с. 17).

У дошкільному віці дитина через *діяльність* і спілкування засвоює моральні норми та правила поведінки, поступово починає розуміти й усвідомлювати їхнє значення. Гра як провідний вид у період дошкільного дитинства забезпечує:

- ознайомлення з правилами і мотивами поведінки дорослих (але не завжди їхнє засвоєння);
- переживання почуттів, відповідних ролі, що її виконують;

- виконання дій, які не до вподоби, вміння стримувати бажання, оскільки це відповідає ролі;
- розвиток реальних взаємин.

Таблиця 1

Специфіка опанування дошкільниками правил моральної поведінки

<i>Вік дітей</i>	<i>Зміст правил поведінки</i>	<i>Ступінь усвідомлення правил поведінки</i>
Молодший дошкільний вік	Привчання дотримання правил культурно-гігієнічних навичок, розпорядку дня, поводження з довколишніми, з предметами	Звичка дотримуватися правил поведінки (встановленого порядку)
Середній дошкільний вік	Засвоєння правил взаємин з іншими дітьми (як результат – накопичення морального досвіду)	
Старший дошкільний вік		Свідоме виконання правил, що ґрунтується на розумінні їхнього значення

Через продуктивні види діяльності (образотворча, трудова, музично-танцювальна тощо) реалізуються:

- спрямованість на результат, що сприяє розвитку волі, самоконтролю;
- порівняння свого результату з результатами інших, що формує адекватну самооцінку;
- стимулювання виникнення нових мотивів поведінки (суспільних, пізнавальних).

У моральному вихованні дітей дошкільного віку важливо враховувати особливості розвитку особистості дошкільника, що включає два аспекти:

- розвиток потребово-мотиваційної сфери особистості (поступове розуміння дитиною навколишнього світу й усвідомлення свого місця в ньому → нові мотиви поведінки);
- розвиток емоційно-вольової сфери особистості (стійка поведінка, дієві мотиви, незалежність від зміни обставин).

Дослідники (Л. Артемова, В. Кручек, Т. Поніманська та ін. [47; 16; 37]) зауважують, що різні види дитячої діяльності є тією основою, на якій проростають моральні категорії, що сприяють формуванню моральності як особистісного надбання. Особливості розвитку взаємних стосунків у дошкільників під час діяльності подано у таблиці 2 (с. 18).

Таблиця 2

Особливості розвитку взаємних стосунків у дошкільному віці

<i>Вік дітей</i>	<i>Наявність спільного задуму</i>	<i>Джерело виникнення оцінки ровесника</i>
<i>Молодший дошкільний вік</i>	Немає єдності думки (думка однієї дитини не впливає на іншу)	Повторює оцінку вихователя
<i>Середній дошкільний вік</i>	Конформність (підпорядкування своїй думки позиції більшості) – перехідний етап у процесі набуття вміння узгоджувати власну позицію з позицією інших	Оцінка стає змістовнішою, диференційованішою, аргументованішою
<i>Старший дошкільний вік</i>	Конформність знижується	

Розвиток мотивів поведінки та формування самосвідомості дитини в дошкільному віці відбувається в результаті змін у мотивах поведінки, що стосуються:

- зміни їхнього змісту, появи нових мотивів (пізнавальні, змагальні тощо);
- супідрядності, ієрархії мотивів – новоутворень.

У молодшому дошкільному віці дитина діє під впливом ситуативних почуттів і бажань, а в старшому – вчинки стають усвідомленішими (дитина вже може їх пояснити). Для періоду дошкільного дитинства характерними є такі види мотивів:

- “бути як дорослий” – цей мотив відображає інтерес дітей до життєдіяльності дорослих (найбільше відтворюється в сюжетно-рольових іграх і відображає моральні взаємини);
- ігрові мотиви (до процесу гри) дитина все перетворює в гру (це обумовлено її психологічними особливостями);
- мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин із дорослими та іншими дітьми (прагнути до прийняття правила, схвалення, вимагати визнання, повагу тощо);
- мотиви самолюбства, самоствердження (з’являються після кризи трьох років).

Вони виявляються у вигляді:

- прагнення виконувати лише головні ролі в різних видах ігрової діяльності;

- привласнення собі позитивних моральних якостей (возвеличення “Я”);
- демонстрування у вигляді вередування (привернення загальної уваги, щоб дорослі та діти дослухались, і в такий спосіб “взяти гору” над ними, адже по-іншому такі діти не можуть самоствердитися);
- моральні мотиви, що виражають ставлення до інших, і пов’язані вони з бажанням принести користь довколишнім.

Моральне виховання передбачає становлення у дитини системи пріоритетних мотивів, що відповідають моральним нормам і визначають її взаємини з довколишніми. Важливим аспектом розвитку мотивів поведінки у дошкільному віці є підвищення рівня їхньої усвідомленості: дитина починає розуміти, чим зумовлені її вчинки, як вони пов’язані з наслідками поведінки (Т. Поніманська [36, с. 215]). У дошкільників поступово починає формуватись усвідомлення, що виконання загальноприйнятих моральних правил – це засіб підтримання позитивних взаємин із дорослими, які цього дотримуються і вимагають. Діти молодшого дошкільного віку діють відповідно до моральних норм лише щодо тих людей, яким вони довіряють. Дітям старшого дошкільного віку властиво переносити моральну поведінку на широке коло осіб, адже відбувся процес засвоєння моральних норм, усвідомлення їх значення і розуміння обов’язковості дотримання. Адже вони вже здатні до моральних дій і вчинків на рівні свого розуміння. Узагальнену картину становлення мотиваційної сфери, що має безпосередній зв’язок із розвитком моральної свідомості і самосвідомості, подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Становлення мотиваційної сфери в дошкільному віці

<i>Вік дітей</i>	<i>Пізнавальні мотиви</i>	<i>Морально-змагальні мотиви</i>
Молодший дошкільний вік	Привернення уваги дорослого, пошук контактів для спілкування; вислуховують пояснення, якщо їм треба для гри; поступове зростання інтересу до навколишнього	Не порівнює свої досягнення з досягненнями ровесників, а “приписує” собі позитивні моральні якості або виконує дії для отримання схвальної оцінки дорослих
Середній дошкільний вік		Відбувається розвиток спільної діяльності (ігрової), прагнення (особливо в іграх із правилами) перемогти і бути першим

Старший дошкільний вік	Зростання самостійності; мотиви починають спрямовувати поведінку дошкільників	Вносять елемент змагання в різні види діяльності (навіть там, де змагань не має бути), порівнюють свої досягнення з іншими; вихваляються, болісно переносять власні промахи, невдачі та ситуації неуспіху; прагнуть надати допомогу
--------------------------------------	--	--

Відповідно, одним з аспектів розвитку потребово-мотиваційної сфери в дошкільному віці є підвищення рівня усвідомленості. Це стає можливим завдяки розвитку в дитини самосвідомості (самосвідомість = образ “Я” + самооцінка): розуміння того, якою вона є, які в неї якості, яке ставлення з боку дорослих і дітей, чим воно спричинене. Самосвідомість – це діяльність “Я” як суб’єкта пізнання (або створення образу “Я”) і формування його оцінки (по-іншому “Я”-концепції) (докладніше див. дод. Словник). “Я”-концепція – відносно стійка, більш-менш усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставлення до самого себе. Усвідомлення й оцінка себе (вміння оцінювати свої досягнення і невдачі, якості й можливості) відбувається через засвоєння загальноновизнаних цінностей та прийняття моральних норм і правил поведінки. Алгоритм такий:

- дитина молодшого дошкільного віку “привласнює” собі всі позитивні моральні якості, почасти не розуміючи їхньої суті;
- ↓
- повторює думку, що була висловлена дорослими;
- ↓
- для того щоб навчитися правильно оцінювати себе, дитина має навчитися правильно оцінювати інших;
- ↓
- самостійна оцінка інших залежить від ставлення до них;
- ↓
- у міру засвоєння норм і правил поведінки вони стають мірками оцінки інших;
- ↓
- оцінювання самої себе стає можливим лише на підставі порівняння своїх вчинків, якостей, можливостей із вчинками, якостями та можливостями інших (у старшому дошкільному віці), це вміння стає основою правильної (адекватної) самооцінки.

Отже, самооцінка дошкільника формується:

- під впливом схвалення дорослого, його доброзичливих оцінок щодо досягнень дитини – оцінювати не саму дитину, а її вчинки (діти, які виокремлюють власне “Я” через ставлення, схильні до заниженої самооцінки);

- під впливом емоцій і почуттів, що їх дитина отримує від проявів самостійності, ініціативності, та успіхів, які переживає у різних видах діяльності (діти, які виокремлюють власне “Я” через діяльність, схильні до завищеної самооцінки). У різних видах діяльності самооцінка різна.

Розвиток самосвідомості відбувається за такою формулою: домагання визнання → усвідомлення себе → ставлення до своїх прав та обов’язків. Джерелом виникнення домагання визнання (“Я – добрий чи добра”) є почуття довіри до людей, емоційно-позитивне ставлення до них. Можливості виховання дошкільника полягають у розвитку домагання визнання, задоволенні потреби щодо прийняття та поваги з боку дорослих і ровесників (О. Галян, Н. Дятленко, О. Кононко, Р. Павелків [7; 9; 14; 32]).

Важливим компонентом у моральному вихованні є розвиток емоцій та моральних почуттів дошкільника. Вони розвиваються і формуються завдяки тим рушійним силам, що є:

- під час спілкування дитини з дорослими і ровесниками;
- під час спеціально організованої дитячої діяльності (читання творів художньої літератури тощо);
- під час ігрової діяльності, сповненої переживаннями;
- під час виконання спільних дій, доручень, занять, що формують емоційну єдність дітей усієї групи.

Почуття дошкільників мають такі особливості:

- дитина ще не вміє керувати своїми емоціями і часто потрапляє в “полон” того почуття, яке її охопило (емоція – страх, що викрили порушення нею норми поведінки, почуття – розгубленість: що говорити на свій захист, як себе виправдати);
- характер емоцій і почуттів має бурхливе, безпосереднє і мимовільне забарвлення. Почуття швидко і яскраво спалахують (виникають) і настільки ж швидко гаснуть (зникають).

Джерелами виникнення почуттів у дошкільників є:

- іграшки, тварини, предмети, об’єкти природи (діти надають їм “людського” статусу через “оживлення”);
- взаємини з іншими людьми (потреба в любові та схваленні; через оцінку вчинків).

Емоційне благополуччя і моральна рівновага в сім’ї та закладі дошкільної освіти сприяють повноцінному розвитку особистості дитини, формуванню в неї позитивних якостей і доброзичливого ставлення до інших людей (Г. Лаврентьєва, С. Ладивір, І. Лапченко, Ю. Приходько та ін.) [19; 20; 21; 39]. Почуття, які переживають діти щодо інших людей, вони легко переносять у власну життєдіяльність (наприклад, на літературних героїв), з пасивного слухача перетворюються на активного учасника персонажа з художнього твору.

Щодо основних напрямів у розвитку почуттів у дошкільному віці, варто виокремити такі:

- набуття глибини і стійкості;

- підвищення “моральності” почуттів, що пов’язане зі зростанням рівня усвідомленості моральних норм;
- зміна зовнішніх проявів почуттів:
 - дитина привчається стримувати почуття;
 - засвоює “мову” почуттів (через наслідування).

Зовнішні прояви емоцій та почуттів підкріплюються виразними рухами, мімікою, пантомімою. Розвиток емоційно-почуттєвої сфери має дуже тісний зв’язок із соціальними ситуаціями морального змісту.

Важливо привчати дітей до подолання страху, що є характерним для більшості з них. Це може виникати через:

- неправильне виховання (батьки залякують дитину, самі виявляють страх, “трясуться над дитиною” тощо);
- потрапляння в нову (незвичну) ситуацію, звідси – тривожність.

Звідси бере початок і природа скарг, коли дитина проговорюючи, що відбулося, хоче отримати підтвердження у правильності розуміння нею моральної норми: “Я так, а чому він (вона) не так поводиться?” Свою позицію вона виявляє відповідними емоціями. У старшому дошкільному віці характерною є “злитість” почуттів (наприклад: “Він добрий, бо гарний (естетичні переживання), добрий (моральні переживання), багато знає (розумові переживання і, навпаки: “Він поганий, бо страшний, злий, нічого не знає”). Педагогічний вплив має полягати в тому, щоб не провокувати виникнення у дітей афективних станів (надбурхливих, вибухових переживань, надмірного емоційного піднесення – гнів, жаж, лют, відчай, раптова велика радість тощо) і не довести до фрустрації (стан, що виникає під час сильного переживання, коли дитина зіткнулась, як їй здається, з непереборною перешкодою на шляху до поставленої мети, що призводить до появи в поведінці двох протилежних реакцій: з одного боку, може з’являтися відчуття гніву, агресії, а з другого – безвихідь, відчай, що часто призводить і до обману). Зокрема, неузгодженість між поведінкою і результатами може призвести до “викривлення” і порушень у формуванні моральної особистості дитини. За умови цілеспрямованого і систематичного здійснення виховних впливів до кінця дошкільного віку мотивами поведінки та регуляторами вчинків дітей стають вищі моральні почуття – дружба, відповідальність, чесність, доброзичливість тощо. Засвоєння моральних норм, правил поведінки, формування моральної самооцінки, що відбуваються в дошкільному віці, призводять до того, що саме виконання або невиконання цих норм дитина починає переживати через певні почуття (радість, гордість, сором) навіть у тому разі, коли вона перебуває наодинці зі собою і про її вчинок ніхто не знає.

Моральна вихованість особистості залежить і від розвитку волі. Дошкільний вік є тим віковим етапом, коли виникає і розвивається воля як засіб свідомого регулювання власною поведінкою, своїми зовнішніми і внутрішніми діями. Розвиток вольової сфери дитини дошкільного віку тісно пов’язаний зі зміною мотивів поведінки, що відбуваються у цьому віці, формуванням супідрядності мотивів та цільовою спрямованістю дій. Довільність поведінки і нове ставлення до себе, своїх можливостей, вчинків – психічне новоутворення дітей

старшого дошкільного віку (С. Кулачківська, С. Ладивір) [18, с. 56]. Довільність поведінки дитини, прагнення до подолання труднощів, досягнення результату виявляються під час виконання вимог і конкретних правил (В. Котирло, С. Ладивір) [20]. Специфіка розвитку вольових дій на різних етапах дошкільного дитинства подана в *таблиці 4*.

Таблиця 4

Специфіка розвитку вольових дій дошкільників

Молодший дошкільний вік	Виконують, якщо дія не складна, а мотив не надто віддалений (зв'язок із грою). Зберігається ситуативність поведінки; на дії впливає те, що безпосередньо сприймається (дитина намагається отримати обіцяне прямим шляхом). Перетворюють непривабливе завдання у гру → обіцяна іграшка є перед очима
Середній дошкільний вік	Якщо діяльність складна і тривала, то діти пам'ятають про мотив, лише за умови підкріплення його зовнішніми обставинами (у присутності дорослого, який запропонував завдання, або посередника, або певного предмета – “за доброю поведінку отримаєш винагороду”)
Старший дошкільний вік	Розвивається супідрядність мотивів: вирішальне значення починає мати не більш сильний, а вагоміший мотив. Присутність інших людей допомагає стримувати безпосередні бажання

Як же відбувається становлення балансу між метою дій та їхніми мотивами? Для дітей дошкільного віку характерні:

- дії, що спрямовуються почуттями, мета яких збігається з мотивом (результатом дій є те, заради чого вона виконується);
- дії, мета яких не збігається з мотивом:
 - віддалений мотив, заради якого виконується дія, поєднується з мотивом, що збігається з метою, – інтересом до самої дії (додатковий мотив підсилює процес діяльності);
 - віддалений мотив, заради якого виконується дія, не збігається з мотивом, що збігається з метою – заради отримання більш-менш віддалених привабливих наслідків треба виконати дію, яка сама по собі неприваблива і нецікава – випадок, що потребує прояву волі.

Моральні мотиви спонукають до певної дії, надають поведінці дітей особистісного змісту. Динаміку основних напрямів у розвитку вольових дій від молодшого до старшого дошкільного віку представлено в *таблиці 5* (с. 24).

Таблиця 5

Основні напрями в розвитку вольових дій дошкільників

<i>Вік дітей</i>	<i>Загальна характеристика вольових дій</i>	<i>Прояви дитьми поведінкових реакцій</i>
<i>Молодший дошкільний вік</i>	Здатність дотримуватися мети залежить від складності завдання і тривалості його виконання. Розмежування завдання, нагадування про способи досягнення мети під час виконання завдання допомагають дитині впоратися із завданням. Велике значення мають успіхи і невдачі під час виконання завдання	Успіх чи невдача суттєво не впливають. Невдача не засмучує дитину
<i>Середній дошкільний вік</i>		Невдача позбавляє стимулу досягнути мети. Успіх сприяє просуванню вперед
<i>Старший дошкільний вік</i>		З'являється наполегливість під час подолання негараздів

Роль дорослого під час розвитку волі та цілеспрямованості дошкільників:

- допомогти дитині зрозуміти і виконати поставлене завдання, поділивши його на низку послідовних етапів;
- поетапно давати вказівки, нагадуючи про способи досягнення мети (як?);
- оцінювати самостійні прагнення і бажання дитини ставити мету та заохочувати до отримання результату;
- сприяти виникненню самокорекції (коли дитину карають чи соромлять за помилки, в неї з'являється страх зробити “щось не так” і послабляється вроджена здатність до самокорекції. Самокорекція – автоматичний процес, що здійснюється за допомогою імітації та співпраці, а не покарання і сорому).

Щоб виховати в дитини дух співпраці, впевненість у собі і чуйність, треба розвивати її волю, а не “ламати” її. Зокрема, формувати вольову особистість, але при цьому готову до співпраці. Замість того, щоб розвивати в дітях “сліпу” слухняність, треба прагнути розвинути в них милосердя. Упевнені в собі діти менше піддаються тиску з боку однолітків і не відчують потреби боротися з “комплексами”.

Утвердження моральності особистості відбувається у процесі здійснення нею морального вибору. Дитина опиняється перед низкою опцій (опція – один із варіантів вибору): вчинити по справедливості (але обмежити себе в чомусь) чи з користю для себе (раптом порушення норми не буде помічено). У дошкільників один і той самий вчинок може бути зумовлений різними мотивами і свідчити про різні рівні засвоєння певних норм. Як зазначала Т. Поніманська, одна дитина допомагає одноліткові, сподіваючись на його вдячність і підтримку в

майбутньому; інша – щоб її добрий вчинок помітив і відзначив педагог; третя – тому що у складному становищі опинився її друг; четверта – керуючись почуттями співпереживання [36, с. 215]. Сутність розвитку морального вибору дітей дошкільного віку полягає у збагаченні емоційної сфери вихованців моральними почуттями та переживаннями, у появі емоційного передбачення та ієрархії мотивів; у розвитку когнітивних передумов, які дозволяють здійснювати моральний вибір на вербальному рівні; у розширенні досвіду моральної поведінки та моральної діяльності, у тому числі й досвіду здійснення вибору; в наповненні “Я”-образу дитини уявленнями морального змісту та розвитку в неї об’єктивної самооцінки; у встановленні взаємин дорослих і дітей на засадах демократичного альтруїстичного типу спілкування (О. Кошелівська) [15].

Моральна вихованість простежується і в мовленні дитини. Її розвиток відбувається в результаті взаємодії під час спілкування між дорослим і дошкільником. Спілкування, насамперед, передбачає наявність у тих, хто спілкується, потреби та здатності зрозуміти іншого, співчувати, співпереживати, а це викликає потребу скоординувати власні дії. Засвоєння морального словника у дошкільному віці пов’язане з опануванням різних функцій мови: *емотивної*, що полягає у вираженні почуттів та емоцій; *експресивної*, що сприяє самовираженню; *волюнтативної*, що виявляється у волевиявленні. Через мовлення діти оволодівають моральними поняттями, у них виникають моральні емоції та почуття, що впливають на формування особистісних властивостей, які відображаються у взаєминах із довколишніми. Розвиток словникового запасу допомагає дитині зрозуміти і сприйняти все, що відбувається навколо, водночас формує її етичні (моральні) уявлення. Зокрема, функція мовленнєвої діяльності має два аспекти: по-перше, збагачення лексичного запасу поняттями, що номінують мораль, і по-друге, використання слів як регуляторів моральних чи, навпаки, дій або вчинків як оповіщувачів у наданні оцінки. Зростання регулятивної ролі слова під час виконання дій пов’язано з дорослішанням дошкільника. Функціональне значення мови у моральному вихованні дошкільників подано у таблиці 6.

Таблиця 6

Функціональне значення мови у моральному вихованні дошкільників

Молодший дошкільний вік	Функція спонукання, але не планування і не регуляції мови (позначає виконувати дії)
Середній дошкільний вік	Мовні вказівки дорослих набувають стійкішого значення, нема потреби в наданні окремих вказівок кожної дії під час її виконання. Мовлення починає застосовуватися для планування дій і для керівництва ними (вголос). Важливі зовнішні засоби для нагадування чи координування дій

**Старший
дошкільний
вік**

Уміє виконувати складні інструкції дорослих.
Може планувати власні дії подумки

Отже, здійснення морального виховання особистості ґрунтується на врахуванні її вікових можливостей і особливостях морального розвитку. Відповідно, моральний розвиток особистості дошкільника визначається за такими критеріями:

- знання про моральні норми;
- усвідомлення моральних норм;
- емоційне ставлення до правил поведінки;
- прояви навичок моральної поведінки.

Загалом для дітей молодшого дошкільного віку пріоритетним є розвиток емоційної сфери, середнього дошкільного віку – емоційно-комунікативної, старшого дошкільного віку – особистісно-вольової, що треба враховувати під час морального виховання. Специфіка цього процесу обумовлена цілою низкою психологічних чинників. Його успішність визначають за такою схемою: від обізнаності про моральні норми до потреби бути моральним. Моральне виховання проходить такі етапи: спочатку діти (молодший дошкільний вік) поведуться, не задумуючись і не вдаючись до аналізу, що їхні дії можуть завдати шкоди довколишнім, згодом (старший дошкільний вік) вони фіксують ставлення до себе з боку інших і усвідомлюють, до чого може призвести порушення правил моральної поведінки. Феноменом є розвиток моральної свідомості та моральної самосвідомості у дітей дошкільного віку. Наочно це можна представити у вигляді схеми (рис. 1).

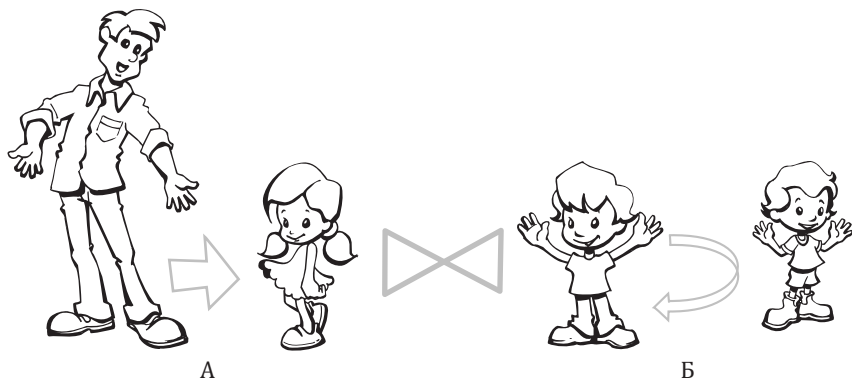

Рис. 1. Схема морального дорослішання дошкільника

На схемі:

А – розвиток моральної свідомості, що відбувається через зовнішнє сприймання від носія моралі (зазвичай дорослого) моральних уявлень, забезпечує розуміння і прийняття моральних норм і правил та організацію відповідно до них власної поведінки;

Б – розвиток моральної самосвідомості як специфічної форми моральної свідомості, що передбачає осмислення, контролювання, оцінювання та критичний перегляд моральних настанов власної діяльності;

– знак природного поєднання складників.

Специфіка реалізації морального виховання дітей дошкільного віку полягає в тому, що для них характерний феномен “прихованого дзеркала”, коли вони бачать поведінку іншого, а не свою, фіксуючи у нього переважно негативні моменти. Доволі часто дошкільники, які скаржаться на порушення норм моралі однолітками й осуджують їх за це, у подібних ситуаціях оцінюють себе по-іншому, не вважаючи, що вони є “поганими”. Водночас вони важко переживають відстороненість однолітків від них. Задля цього намагаються виявити свою обізнаність про моральні норми. Проте, крім знань, має бути і їхнє усвідомлення, що виявляється у схваленні під час їх дотримання та осуду в разі порушення. Повинен спрацювати мотив, що стимулює дитину до обрання не “вигідного”, а морально цінного вчинку. Він виникає під час самооцінки, коли правило дотримане чи порушене. Таке оцінювання має відбутися до моменту здійснення самої дії, тобто треба здійснити “акт передбачення”, визначивши свою особистісну позицію. Результативність морального виховання дошкільників визначається як дотриманням норм моралі всупереч власним вигодам та інтересам, коли відсутній зовнішній контроль з боку дорослих, чи з примусу, так і виконанням цих норм в умовах вільного морального вибору всупереч спокусі порушити їх.

Пропонуємо узагальнення вікових характеристик дітей дошкільного віку в моральному контексті. Для дітей четвертого року життя у взаєминах з іншими характерним є переживання своєї схожості з ними. Дошкільники в цьому віці через однолітків дізнаються про себе, ніби “відбиваючись” у ньому. Такі взаємні впізнавання і відображення супроводжуються радісними та бурхливими емоціями. Діти слабо та поверхово реагують на індивідуальні якості ровесника (його зовнішність, уміння, здібності тощо), вони доволі індіферентні, поведуться так, наче не помічають його дій і станів, а бачать у ньому, передусім, “відображення” самого себе. Їх не хвилюють успіхи чи невдачі інших дітей та оцінки їхньої поведінки з боку дорослих. Водночас присутність ровесника підвищує загальну активність та емоційність дитини. Ставлення до іншого не опосередковується жодними діями, а є афективним, безпосереднім і безоцінним, а також сприяє розвитку відчуття своєї спільності та причетності до інших. Спільні дії, емоції (переважно позитивні, оскільки майже не помічають негативних переживань) і настрої, якими діти легко “заражаються” одне від одного, створюють відчуття єдності з рівними та схожими людьми, яке надалі може стати фундаментом

глибших людських взаємин. Ця спільність має суто зовнішній, ситуативний і процесуальний характер. Упізнаючи себе у своєму ровесникові, дошкільники здійснюють активний процес самопізнання. На тлі схожості для кожної дитини найяскравіше висвічується її власна індивідуальність. “Дивлячись в однолітка”, дитина ніби об’єктивує себе і виокремлює в собі конкретні властивості та якості.

На п’ятому році життя спокійно індиферентне ставлення до ровесника змінюється виявом напруженої уваги до нього. З’являється потреба у співпраці та спільних діях. Спілкування дітей починає опосередковуватися предметною або ігровою діяльністю. Діти уважно спостерігають за діями однолітків, оцінюють їх і реагують яскравими емоціями на оцінку дорослого. Водночас різко зростає розуміння почуттів, психічних станів, взаємин із ровесником у формі співпереживання (як за кількістю, так і за інтенсивністю). Однак це співпереживання найчастіше має неадекватний характер: успіхи однолітка можуть засмучувати й ображати дитину, а його невдачі – радувати. Діти починають хвалитися, заздрити, конкурувати, демонструвати свої переваги. Різко зростає кількість і гострота дитячих конфліктів. Посилюється напруженість у взаєминах з однолітками, частіше виявляються амбівалентність і сором’язливість. Цей віковий етап відзначається якісною докорінною перебудовою у ставленні дитини до однолітка і до самої себе. Власне “Я” опредмечується, в ньому виокремлюються і оцінюються окремі якості, вміння, здібності тощо. Проте виокремлюватися й оцінюватися вони можуть не самі по собі, а лише у порівнянні з чиймись іншими, носієм яких може бути одноліток. Дошкільник починає ставитися до самого себе “через” іншу дитину. Лише порівнюючи себе з однолітком, він здатний оцінити й утвердити себе, визнати власні позитивні сторони, які важливі не самі по собі, а тільки якщо хтось їх оцінює, тобто “в очах іншого”. Це порівняння спрямоване не на виявлення спільності (як у дітей четвертого року життя), а на протиставлення себе й іншого. Одноліток стає відокремленим, протиставленим, із яким постійно дитина порівнює себе. Це підсилює напруженість і конфліктність дитячих взаємин. З’являється стійка потреба у визнанні, в самоствердженні й оцінці себе очима іншого, що є важливими складниками формування моральної самосвідомості.

На шостому році життя ставлення до однолітків знову істотно змінюється. Посилюється емоційність дій і переживання за однолітка (співпереживання), яке стає більш вираженим і адекватним; зловтіха, заздрість, конкурентність простежуються значно рідше і не так гостро, як у п’ятирічному віці. Діти цього віку здатні співпереживати як успіхам, так і невдачам ровесника, готові допомогти і підтримати його. Істотно зростає активність дітей, спрямована на однолітка (допомога, заспокоєння, вміння поступитися). З’являється прагнення не лише відгукнутися на переживання однолітка, а й зрозуміти їх. До семи років значно зменшуються прояви дитячої сором’язливості. Знижуються гострота і напруженість конфліктів під час діяльності. Одноліток стає для дитини не лише об’єктом порівняння з собою, а й самодостатньою, цілісною особистістю, суб’єктом спілкування та спільних дій. Поява і посилення суб’єктного складника у взаєминах дитини до інших дітей відображає певні зміни у розвитку моральної

самосвідомості. До цього віку діти починають усвідомлювати не лише свої конкретні дії та якості, а й свої бажання, переживання, мотиви, які, на відміну від об'єктних характеристик, об'єднують і консоліднують особистість дитини загалом. Власне "Я" дитини вже не настільки жорстко фіксоване на своїх перевагах і оцінці своїх об'єктних якостей, але відкрите для інших людей, їхніх радостей і проблем. Самосвідомість дитини виходить за рамки своїх об'єктних характеристик і починає "охоплювати" переживання інших. Інша дитина вже є не протиставленою і не засобом самоствердження, а стає змістом власного "Я". Саме тому діти охоче допомагають одноліткам, співпереживають їм і не сприймають чужі успіхи як свою поразку. Таке суб'єктне ставлення до себе й до однолітків сприяє визнанню серед ровесників.

Отже, основними концептуальними положеннями морального виховання є:

- розвиток емоцій та моральних почуттів дитини (від переживання до вищих почуттів) як базової основи морального виховання;
- формування позитивного ставлення до фактів дотримання моральних норм і негативного ставлення до фактів їх порушення, що з ними діти щоденно зустрічаються і які мають місце у їхньому міжособистісному спілкуванні;
- становлення у дошкільника позитивного портрета власного "Я" з притаманними йому моральними якостями;
- формування в дитини усвідомленості сутності моральної відповідальності (з подальшим саморегулюванням поведінки) за власні дії та вчинки, здатності оцінювати наявність і розвиненість у себе чеснот;
- підтримка морального вибору дітей;
- культивування переконання, що у разі, коли дитина здійснює вчинок, який суперечить її позитивним якостям (тому що не відповідає моральним вимогам), то вона зі статусу "добра" "переходить" у протилежний статус;
- продукування в дітей ціннісного ставлення та навичок морального поведіння відповідно до норм, які регулюють їхні взаємини;
- розвиток культури спілкування і моральної поведінки у різних видах діяльності.

Особливості морального виховання дошкільників

Період дошкільного дитинства характеризується як такий віковий етап, що є сенситивним у становленні різних сфер особистості. Вагоме значення має процес морального виховання, який забезпечує формування початкового життєвого досвіду на основі засвоєння загальноприйнятих норм та правил співжиття з іншими. Моральне виховання передбачає розвиток у дитини гуманних почуттів, формування етичних уявлень, соціально-громадських якостей, відповідального ставлення до виконання доручень, навичок культурної

поведінки, поваги до дорослих, уміння дружно гратися й діяти у групі однолітків, справедливо оцінювати свої вчинки та дії інших дітей тощо. Специфіка його реалізації обумовлена тим, що застосування лише нормативного підходу, спрямованого до привчання дошкільника пристосовуватися, виконувати встановлені правила для отримання схвалення, призводить до формалізації та стандартизації їхніх суджень, що відповідно впливає на свідомість і поведінку. Такий освітній процес не задовольняє вирішення поставлених на сьогодні завдань дошкільної освіти. Вагомим у моральному вихованні є формування саме усвідомленості дотримання моральних норм і розвиток поведінкових реакцій як його продукту. Моральні правила, принципи, цінності дитині дошкільного віку не можна нав'язати. Їх треба узгодити з можливостями, індивідуальним досвідом, змістом внутрішнього життя малюка. Загальні вікові особливості дошкільників не виключають індивідуальних варіантів розвитку. У моральному розвитку це особливо помітно, оскільки одні діти дуже чутливі, виявляють моральність, інші – вирізняються моральною байдужістю. Отже, воно здійснюється в індивідуально-особистісній та особистісно-соціальній площинах.

У формуванні індивідуальної моральної свідомості дитини орієнтиром для педагога слугує мораль (форма суспільної свідомості). У ній знаходять відображення панівні в суспільстві моральні ідеали, норми і правила, які регулюють вчинки людей. Суспільна думка є інструментом оцінювання, схвалення або засудження тих чи тих дій людей. Внутрішнім механізмом, що спонукає людей до поведінки, яка є суспільно схвалюваною, виступає совість, почуття справедливості, честь, гідність тощо.

Формування цих моральних якостей – тривалий процес, що вимагає значних зусиль з боку батьків і педагогів. Щоденний досвід спілкування з довколишніми є джерелом як позитивних, так і негативних прикладів поведінки. Вихователь допомагає дітям побачити моральну ситуацію, виокремити моральний бік подій і явищ. Наслідувальна здатність дітей допомагає педагогові формувати навички моральної поведінки.

Зрештою, моральні вчинки – це завжди усвідомлений вибір кожного, який залежить від ступеня розвитку моральної свідомості, що тісно пов'язаний із досвідом взаємин із довколишніми і досвідом власної поведінки. Все це формує моральні якості особистості, а також звичні для кожної людини форми поведінки. Найважче виявити мотив поведінки – внутрішній стимул вчинку. Моральні та корисливі мотиви поведінки можуть знаходити вираження в одних і тих самих вчинках (учинив добре, бажаючи добра іншому; зробив добре, переслідуючи свій корисливий інтерес). Усе це треба мати на увазі педагогові, який реалізує систему морального виховання дитини. При цьому, звісно, треба враховувати загальні особливості психіки дитини та специфіку її морального розвитку.

Кожен віковий етап у житті дошкільника має свої психічні особливості, що визначають специфіку морального розвитку (див. опис у Концепції). Так, домі-

нування сприймання на початкових етапах становлення особистості визначає “прив’язування” дії до конкретної ситуації. До трьох років у дітей домінує пам’ять як основа збереження особистого досвіду поведінки. Коли на перший план виходять розумові процеси, з’являється можливість узагальнення накопичених фактів морального змісту. Наочно-образний характер мислення дошкільників дає змогу в образній формі донести до них складні вияви моральності. Природно, що розвиток мислення неможливий без мовленнєвого розвитку дитини, який розширює можливості спілкування з довколишніми, дозволяє педагогові урізноманітнити форми роботи з дітьми (більше можливостей, щоб супроводжувати показ роз’ясненням, переконанням, аргументувати оцінки поведінки дітей).

У дошкільному віці джерелом уявлень про моральний аспект життя є дорослий. Дитина робить перші кроки в опануванні норм життя, спілкуючись із дорослим, переймаючи у нього досвід поведінки, орієнтуючись на слова: “так треба”, “так не можна”. У неї формується довіра до дорослого. Однак у п’ять років діти вже здатні відчутти нещирість, у них з’являється критичне ставлення до слів, дій і вчинків дорослого. Отже, під час морального виховання не може бути “подвійних стандартів”. Відповідно, моральне формування особистості дошкільника вимагає дотримання певних психолого-педагогічних **умов**:

- гуманного ставлення дорослих (насамперед батьків і педагогів) до дитини;
- чіткого формулювання завдань морального виховання;
- створення умов для активної (практичної) діяльності дитини, що формує доброзичливі взаємини.

Вивчення досвіду зарубіжних колег, які працюють у цій царині, дає підстави зазначити, що, на їхню думку, алгоритм морального виховання містить такі складники: моральне пізнання → моральний розвиток → моральне функціонування. Представлений розгляд окреслює його у двох контекстах – особистісному і соціальному (спрямованому на довколишніх). Враховуючи викладені вище позиції, вважаємо за доцільне виокремити такі загальні **завдання** морального виховання дошкільників:

✓ **в аспекті становлення і розвитку “Я-концепції” особистості:**

- розвиток моральної свідомості і моральної самосвідомості (системи моральних уявлень про моральні цінності, норми, правила, якості);
- розвиток динамічного та змістового аспекту емоцій, формування моральних почуттів і взаємин;
- формування здатності до правильного морального вибору, що сприяє збагаченню досвіду моральних учинків;
- культивування моральної поведінки через розвиток спонукальної сфери (мотиви, навички, звички);
- стимулювання у дітей прагнення до позитивного образу “Я” з характерними моральними якостями;
- формування критичної моральної самооцінки;

✓ **в аспекті соціального зростання особистості:**

- розвиток довіри до дорослих, які є носіями моральних норм і правил;
- формування групової взаємодії та позитивних взаємин із ровесниками;
- розвиток гуманістичної спрямованості поведінки дітей (екологічна моральність, толерантне ставлення до надбань інших народів, емоційне ставлення до творів культури).

Узагальнено це можна подати у вигляді схеми (див. рис. 2).

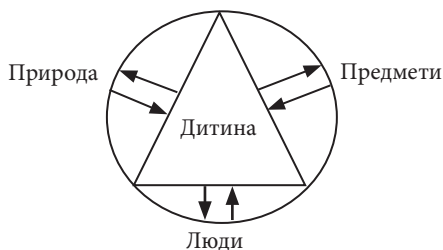

Рис. 2. Схема впливу оточення на моральне виховання дошкільника

Основні **шляхи** вирішення завдань морального виховання:

- шанобливе ставлення педагога до кожної дитини;
- емоційно-позитивне спілкування дошкільників одне з одним;
- організація повсякденної спільної діяльності дітей і дорослих.

Реалізація завдань можлива на підставі врахування таких принципів морального виховання:

- наочність;
- свідомість і активність;
- доступність і дотримання міри;
- систематичність і послідовність;
- інтегрованість;
- варіативність;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей;
- повага до особистості та співпраця;
- зв'язок із практичною діяльністю та життєвим досвідом;
- мінімізація моральних настанов прямого характеру.

Спираючись на ці принципи, вихователь формує у дітей моральні соціально-комунікативні вміння та навички, дружні почуття, товариські взаємини, створює сприятливі умови для виховання чуйності, співчуття, турботи, доброти. Як вказує R. DeVries, результат морального виховання – моральні діти. Він їх характеризує так: чесність, щедрість, щирість, благородність, великодушність, шляхетність (honesty, generosity, integrity). Вершинна шляхетність – це вияв високої моральної чесності особистості [49, с. 28–30].

Таким чином, програма “Скарбниця моралі” враховує специфіку процесу морального виховання і його особливості в освітній роботі з дітьми дошкільного віку. Пропоновані матеріали допускають творчий підхід педагога до побудови діалогу з дітьми. Відбираючи зміст роботи з дітьми, реалізуючи ті чи ті форми й методи навчання та виховання, педагог завжди враховує місце кожної моральної ситуації та дію кожного виховного впливу в загальній системі виховання, спрямованій на формування моральної особистості дошкільника.

Успішність морального виховання можлива за правильної організації його психолого-педагогічного супроводу, що ґрунтується на знаннях основних **закономірностей** цього процесу. Ними є:

- *Білатеральність (двосторонність)* – передбачає позицію дитини як активного співучасника освітнього процесу, що сприймає інтегративно-педагогічні впливи і позицію дорослих (батьків і вихователів), які організовують такі впливи, реалізуючи поставлені завдання морального виховання з обов’язковим урахуванням індивідуально-особистісних вікових і психологічних особливостей дошкільника.
- *Особистісність* потребує зорієнтованості на кожного вихованця, пошуку індивідуальних виховних впливів на дошкільника для формування його особистісної моральної спрямованості, що виявляється в моральній поведінці, висловлюваннях і розвитку морально-почуттєвої сфери.
- *Реляційна орієнтованість* (relation – ставлення) – прогнозує встановлення моральних взаємин дитини з довколишніми, що одночасно визначає рівень її моральної вихованості і свідчить про сформованість знань, про правила та норми поведінки, а також прийняття їх як власних моральних цінностей. Це відображається на міжособистісних взаєминах дошкільників.
- *Лонгитюдність* (тривалість і систематичність) – означає, що моральне виховання вимагає постійності його здійснення і не може бути штучно відокремленим від виховної системи загалом. Дитина безперервно збагачує моральний досвід, отримуючи його спонтанно (у процесі самостійного пізнання довколишнього) і цілеспрямовано (під час взаємодії з дорослими), який поповнюється у процесі її зростання і розвитку.
- *Варіювання* – вказує на перебіг і нерівномірність морального розвитку в дошкільному віці; те, що дитина демонструє у трирічному віці, в п’ятирічному вже може не виявляти. Адже ще не відбулося стійкого становлення складників її моральності. Це вимагає від дорослих знань про потенціал дошкільника, умови й тенденції його морального виховання.

Ключі реалізації морального виховання, що їх пропонує програма. Формування в дітей моральної обізнаності та практичних навичок поведінки *передбачається у процесі повсякденної освітньої роботи та під час різних форм активності*. Допомогають дітям в опануванні програмового матеріалу дорослі (педагоги, психологи, працівники закладу дошкільної освіти) в тісній співпраці з батьками. Всі вони мають прагнути до моральної досконалості. Шляхи і методи

для цього кожному належить обрати свої, найбільш прийнятні для конкретної дитини, її можливостей, здібностей, потреб, інтересів, але такі, щоб вона водночас і розвивалася, і морально збагачувалася та вдосконалювалася. Головне – це емоційний відгук дітей на ситуацію, розвиток умінь бачити моральний бік тієї чи тієї події, вчинку.

Щодо форм роботи, доцільним є проведення групових занять. Комплектація дітей і тривалість заняття залежать від віку та їхніх особистісних потреб. Обов'язково врахувати циклічність побудови занять, “проблемність” їх змісту. Дієвою є індивідуальна робота з дитиною (коли треба, щоб заняття відбулося віч-на-віч) чи факультативні заняття для окремих дітей. Потрібно організовувати спільну продуктивну діяльність дітей, щоб вони відчували її “моральний дух”; екскурсії та цільові прогулянки (на виробництво, у заклади, які можуть відвідувати діти з метою показати їм взаємини між людьми); проведення спільних свят, вікторин, конкурсів, тематичних вечорів; заходів дитячої благодійності; флешмобів; виставок (спільна діяльність дітей і батьків).

Для опанування змісту програми варто застосувати такий методичний інструментарій:

- *наочні методи* – спостереження, розглядання картинок та різного наочного тематичного матеріалу, перегляд репродукцій картин, ілюстрацій; показ дії; показ казок (педагогом, дітьми); перегляд слайд-фільмів, мультиплікаційних фільмів тощо з подальшим аналізом їхнього змісту; показ позитивних взірців поведінки;
- *словесні методи* – етичні бесіди, розповіді, моральні діалоги, читання художніх творів дитячої літератури вихователем і батьками, читання віршів дітьми, вихователем, відповіді на запитання педагога, дітей; обговорення життєвих моральних ситуацій; ознайомлення з народними моральними звичаями і традиціями (за А. Богуш) [3]; повідомлення додаткового матеріалу вихователем; використання аудіозаписів; загадування і відгадування загадок; складання дітьми оповідань на моральні теми за схемами, ілюстраціями; опис прикладу; переконання у формі розтлумачення; навіювання; заохочення; покарання;
- *практично-ігрові методи* – дидактичні ігри морального спрямування; сюжетно-рольові ігри, ігри-змагання, режисерські ігри; моделювання казок; постановка п'єс на моральні теми, розв'язування моральних задач, програвання ситуацій морального змісту; привчання (вправи).

Задля успішного виконання програми вагомим є зосередження уваги на співпраці з батьками у питаннях морального виховання дітей (А. Залізняк) [11]. Пропонуємо форми взаємодії з родинними вихованцями:

- батьківські збори на моральні теми;
- батьківські семінари-співбесіди на діалоговій основі;
- тематичні індивідуальні і групові консультації (у разі потреби – консультації спеціалістів);
- лекції та лекторії для батьків;

- відкриті покази освітнього процесу;
- вечори запитань і відповідей;
- проведення спільних із батьками заходів (виставки, конкурси, свята, екскурсії, вистави тощо);
- факультативні заняття разом із батьками: анкетування і тестування батьків для виявлення помилок і корекції процесу морального виховання в сім'ї;
- наочні види роботи: інформаційні стенди для батьків, папки-пересувки, виставки дитячих робіт, дидактичних ігор, літератури;
- візити додому;
- ведення соціальної карти для вивчення, узагальнення та поширення кращого досвіду сімейного морального виховання;
- індивідуальна робота з дітьми вдома (ведення зошита емоційно-морального розвитку дитини);
- допомога батьків закладу дошкільної освіти (облаштування території, участь у підготовці свят, дрібний ремонт, господарські роботи тощо).

Таким чином, моральне виховання дітей дошкільного віку має бути в полі зору дорослих і реалізовуватися комплексно, на постійній основі, у співпраці всіх дорослих і тих, хто оточує дошкільників. Моральне виховання невіддільне від інших аспектів освітнього процесу, його результати щодо конкретної особистості вимагають посиленої уваги.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

“СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”

Молодший дошкільний вік

(четвертий рік життя)

Вікові можливості дитини

Діти прагнуть до спілкування, уважного ставлення до себе, визнання їхньої самостійності. Дошкільник четвертого року життя домагається нового статусу, внаслідок чого виявляє впертість, агресивність, негативізм, поводить конфліктно, бо хоче “утвердитися” серед однолітків. У дітей молодшого дошкільного віку починають виникати адекватні уявлення про правильні й неправильні, добрі та погані вчинки. Вони не усвідомлюють наслідків поведінки, які не відповідають моральним нормам, правилам і вимогам. Дітям важко адекватно зрозуміти й емоційно оцінити базові етичні поняття (моральні переживання тільки починають формуватися на основі розвитку соціальних емоцій і вищих почуттів).

Їхній емоційний стан не стабільний, характерні перепади настрою. Почуття дітей яскраво виражені, поверхові та ситуативні. Дитина цього віку ще не здатна приховувати свої почуття. Вона легко переймається емоціями інших, збуджується, але це швидко минає. У дітей виникає потреба в довірі до дорослих і здатність відчувати їхній емоційний стан. Дорослий виступає моральним “еталоном”. Моральні почуття виявляються щодо матері та батька, а почуття обов’язку – стосовно дорослих і молодших. Адже в дітей ще не сформована моральна свідомість, їхня поведінка повністю підпорядкована моральним почуттям. Почуття сорому виникає лише в присутності дорослого і на підставі конкретної реальної ситуації.

Регулятором поведінки дитини виступають емоції та почуття. У поведінці чотирирічних найбільш розвинені моральні переживання, емоційне ставлення до дій і вчинків. Розрізняючи характер вчинків, діти схильні завищувати вимоги до інших і занижувати їх щодо себе. Їхня поведінка будується за зразком (на опанування засвоєння конвенційних – умовних, загальноприйнятих – ролей). Дитина прагне бути доброю, відповідати вимогам дорослих, одержувати схвалення від них. При цьому вона намагається максимально привернути увагу до себе, щоб бути визнаною (почасти знаючи, що вчиняє недобре, але не зізнаючись у цьому).

Завдання освітньої роботи

- Забезпечувати умови для морального виховання дітей.
- Виховувати в дитини повагу й доброзичливе ставлення до тих, хто її оточує.
- Формувати елементарні уявлення про те, що таке “добре” і що таке “погано”.
- Розвивати партнерські взаємини між дітьми під час гри, спілкування.
- Формувати в дітей початковий практичний досвід моральної поведінки в оточенні ровесників (уміння діяти за правилами).
- Виховувати в дітей гуманні почуття та елементарні уявлення про доброту, чуйність, взаємодопомогу, дружелюбність, увагу до дорослих і ровесників.
- Формувати вміння співпереживати, співчувати на основі розвитку в них емоційного відгуку.
- Удосконалювати форми ввічливого звертання до дорослих та ровесників.
- Стимулювати у дітей прагнення різними вчинками перевіряти значущість прийнятих моральних правил і обов’язків.
- Розвивати прагнення до самостійності (в окресленні меж допустимої поведінки), виявів моральності у взаєминах з дорослими та дітьми.
- Формувати позитивну самооцінку дитини у процесі спілкування з дорослим.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негараздів уникати

Ознайомлювати дітей з основними моральними чеснотами: доброта, любов, милосердя та моральними нормами, за якими живуть люди. Заохочувати бути приємним для людей, зважати на їхні бажання, почуття. Пояснити, що гідно бути добрим, привітним, ввічливим, зважати на старших; негідно бути грубим, недобрим (злим), вередливим, не зважати на старших та інших людей.

Вчити розуміти значення вчинків і слів, що за ними стоять (“добре”, “погано”, “можна”, “не можна”, “треба”). Формувати в дітей потребу своєю поведінкою викликати схвальний відгук старших; вчити їх усвідомлювати свої вимоги, розуміти оцінки дорослих і ровесників.

Дорослих поважати і чемним зростати

Виховувати уважне і шанобливе ставлення до батьків, привчати поступати-ся місцем старшим, допомагати. Вчити дітей уважно вислуховувати дорослих, відповідати на їхні запитання, виконувати прохання, вказівки. Спрямовувати на розвиток довіри і прихильності до дорослих.

Підтримувати і заохочувати вміння дітей вітатися з дорослими (батьками, членами родини, знайомими). Ввести в активний обіг слова ввічливості: “Доброго ранку”, “Доброго дня”, “Доброго вечора”, “Доброї ночі”, “До побачення”.

Вправляти дітей у називанні імен своїх батьків, вихователів, помічника вихователя. Формувати звичку висловлювати свої почуття до дорослих.

З дітьми дружньо жити і їх розуміти

Сприяти збагаченню досвіду доброзичливих взаємин з однолітками. Формувати вміння спільно діяти, ділитися з товаришем (іграшками, книжками, солодощами тощо); звертати їхню увагу на дитину, яка потурбувалася про товариша, який висловив співчуття. Формувати впевненість у тому, що дорослі люблять її, як і всіх інших дітей. Залучати дітей створювати ігрові ситуації (групи по 2-3 дитини), не заважаючи одне одному. Виховувати доброту, уважне турботливе ставлення до довколишніх. Спонукаати до вияву бажання поступитися, допомогти іншим дітям.

Розвивати товариськість, інтерес до вчинків однолітків. Вчити дітей помічати виявлення ровесниками дружелюбності, доброти. Формувати навички взаємодопомоги. Заохочувати вияви піклування одне про одного. Використовувати практику повідомлення про позитивні якості кожної дитини всієї групі однолітків.

Довіру виявляти і співпереживати

Спонукаати дітей відкрито і щиро висловлювати свої почуття, встановлювати зв'язок між емоційним станом і причинами, які його викликали. Розвивати вміння розрізняти свій емоційний стан і людей, що її оточують.

Привчати дітей до виявлення уваги та співчуття, симпатії та емпатії, бажання поступитися, поділитися, допомогти довколишнім; викликати в них почуття задоволення від зробленої справи.

Підтримувати дітей у співчутливому ставленні та лагідному поводженні зі скривдженими чи ображеними. Розвивати вміння виявляти турботу, не бути байдужим.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Привчати дітей спілкуватися спокійно, без крику і напруження (природним голосом), привітно; відповідати на запитання. Продовжувати стимулювати дітей до ввічливості, вчити вітатися і прощатися, називаючи на ім'я тих, до кого звертаються; стримано висловлювати власні прохання; вчити дякувати, вживати слова: “Дякую”, “Будь ласка”, “Вибачте”. Пояснити дітям, якими засобами висловлюється радість при зустрічі (усмішка, відкритий погляд, тактильні контакти (обійми), теплі слова). Вправляти у називанні свого імені та прізвища.

Виховувати в дітей звичку не перебивати мовця, а вислуховувати його до кінця, поводитися стримано, вміти зачекати, якщо дорослий зайнятий; говорячи, дивитися в очі співрозмовникові. Підтримувати і заохочувати праг-

нення першими вітатися з людьми старшого віку; звертаючись до дорослого, називати його ім'я (в дитячому садку – ім'я по батькові вихователів та інших працівників).

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Давати дітям уявлення про правила моральної поведінки: поступатися, не штовхатися і не битися, захищати інших тощо. Стимулювати вияви дітьми позитивних вчинків через формування прагнення до гарної поведінки, вдаючись до упередження щодо реальних дій. Створювати умови для ототожнення дитиною себе з позитивним ігровим персонажем. Давати конкретним (власним) вчинкам дитини оцінку з використанням узагальнених характеристик.

Учити дотримуватися правил культурної поведінки; формувати вміння спокійно поводитись у приміщенні та на вулиці. Формувати вміння відгукуватися й виконувати прохання та пропозиції дорослого й дітей. Виховувати в дітей шанобливе ставлення до літніх людей, заохочувати виявляти турботу й бажання опікуватися ними.

Підтримувати прагнення дітей діяти відповідно до встановлених вимог у різних місцях і ситуаціях.

У злагоді бути – про образи забути

Заохочувати дітей підтримувати доброзичливу атмосферу в групі. Виховувати негативне ставлення до грубості, жадібності; розвивати в дітей уміння гратися не сварячись, допомагати одне одному і разом радіти успіхам, гарним іграшкам тощо. Протиставляти позитивні характеристики дітей негативним вчинкам і якостям вигаданого персонажа. Вчити використовувати різні засоби у розв'язанні конфлікту (“мирилки” і “прощалки”).

Привчати дітей стримувати себе в разі виникнення почуття гніву, люті. Виховувати чуйність, доброзичливість.

Вчити жити дружно, допомагати одне одному, разом користуватись іграшками, книжками. Привчати бережно поводитися з іграшками і речами. Формувати бажання дбати про зелені насадження і тварин у куточку природи, викликаючи у дітей емоційний відгук на довколишнє. Виховувати бережне ставлення до природи, формувати інтерес до неї, співпереживання до тварин і рослин, позицію “помічника і захисника” її об'єктів.

Себе оцінити і кращим зробити

Поступово формувати образ “Я” дитини. Допомагати дітям усвідомлювати себе. Повідомляти їм різноманітні відомості, що стосуються безпосередньо їх, які зміни відбулися з ними (зараз умієш правильно поводитися за столом, знаєш ввічливі слова тощо).

Підтримувати високу загальну самооцінку особистості дитини (“Я – добрий (добра)”). Розвивати адекватну, конкретну самооцінку висловлювань, вчинків та власних досягнень у різних видах діяльності. Виховувати у дітей повагу до себе, перші вияви почуття власної гідності. Вчити усвідомлювати

окремі моральні дії та навички, які опановані самостійно, схвалювати і підтримувати впевненість дитини у власних силах.

Формувати початковий досвід правильної оцінки добрих і поганих вчинків.

Показники моральної вихованості дитини

- Позитивно сприймає моральні норми поведінки, з якими ознайомлює вихователь, і дотримується їх.
- Розуміє значення добрих взаємин і порядку.
- Ставиться з повагою до батьків та інших дорослих.
- Уміє уважно вислуховувати дорослих, відповідати на їхні запитання.
- Виконує прохання і вказівки дорослих.
- Виявляє увагу та співчуття, як може (словами, діями); надає допомогу.
- Демонструє дотримання норм моральної поведінки, коли її контролює дорослий.
- Обдумує свої дії, співвідносить їх із вимогами і вказівками дорослих, виконує дії, які схвалюють дорослі.
- Приязно ставиться до однолітків; має друзів, до яких виявляє особливу прихильність.
- Уміє розв'язувати проблеми, що виникли під час спілкування, мириться різними способами (використовуючи слова, жести, міміку, дії).
- Охоче включається у спільну діяльність, виявляє активність та ініціативу під час спілкування, дотримується встановлених норм (поступається іграшкою, не кричить тощо).
- Знає і дотримується основних правил поведінки в навколишньому середовищі; відчуває межу припустимої поведінки, належну дистанцію у взаєминах із різними людьми.
- Переживає позитивні почуття, коли вчинила добре.
- Почувається впевнено, коли діє правильно (з дотриманням установлених норм), звільняється від страху бути покараною.
- Вільно виражає свої емоції, може їх стримувати, якщо треба.
- Здатна стримувати власні почуття, безпосередні ситуативні бажання.
- Уміє розрізняти емоційний стан дорослих і дітей, орієнтується у ставленні до себе з боку інших (доброзичливе або відсторонене, запрошують до спільної гри чи ні).
- Виявляє самооцінку і пов'язане з нею прагнення відповідати вимогам дорослих.

Середній дошкільний вік

(п'ятий рік життя)

Вікові можливості дитини

У цьому віці виникає інтерес до іншої дитини як до свого відображення. Найчастіше бачить в іншому негативні риси. Відбувається рефлексія своїх вчинків через реакцію іншої дитини. Діти вже мають більш адекватне уявлення про гарну і погану поведінку, але не усвідомлюють її наслідків для себе і довколишніх. Зате вони починають розуміти, до чого призведе порушення норм і правил поведінки. Однак часом ображаються, не поступаються, не визнають своєї провини, навіть коли навмисно порушують моральні норми. У дітей цього віку часто характерною є утруднена або неадекватна емоційна оцінка базових етичних понять. Перебіг моральних переживань у дитини не повною мірою відповідає її моральним уявленням.

Емоційні реакції стають дедалі стабільнішими та врівноваженішими. Виникає нова здатність дитини – співпереживати. Зокрема, розвивається вміння прийняти у свій внутрішній світ той стан, почуття і емоції, які переживав хтось, потрапивши в певну життєву ситуацію (“вчуття” в іншого). Дитина здатна співчувати іншим і робить це вже не за вказівкою дорослого, а спонтанно, самостійно.

Розвиваються моральні почуття (дружелюбність) щодо дітей (насамперед, до братів і сестер, а потім – до ровесників), виникає прагнення підпорядковувати свої бажання вимогам інших. Панівний вплив на поведінку дітей, як і раніше, мають моральні почуття. З'являється бажання бути корисною дорослому, формується почуття відповідальності за доручену справу (“щоб нікого не підвести”). Водночас на ставлення дитини до дій і вчинків починають впливати знання про моральні правила.

У моральній поведінці спостерігається “розрив” між моральними діями і ставленням до них. З огляду на це, з одного боку, підвищується адекватність оцінки поведінки інших, з другого – з'являються випадки заниженої оцінки поведінки довколишніх на основі наявних знань про етичні поняття. Можуть скаржитися на інших, коли вони порушували норми поведінки, але їх самих не ображали, тобто виступають “захисниками порядку”. При цьому зберігається загальновікова тенденція завищеної самооцінки моральної поведінки (об'єктивнішим є оцінювання інших, ніж самої себе). Дитина п'ятого року життя прагне позитивного ставлення до себе від рідних і близьких дорослих та однолітків. Виявляє самостійність та ініціативність.

Завдання освітньої роботи

- Формувати уявлення про моральні норми взаємин між людьми: доброчинність, турботливість, чесність, правдивість; виховувати чуйне ставлення до близьких.
- Забезпечувати становлення моральної позиції дитини, розвивати ціннісні орієнтири, інтереси і потреби.
- Створювати умови для виховання позитивних емоцій і моральних почуттів (повага до близьких, доброчинність, бажання допомогти одне одному, ввічливість тощо).
- Розвивати дружні взаємини між дітьми, вияви турботи про ровесників та інших дітей.
- Сприяти усвідомленню дітьми морального змісту правил поведінки й прагнення керуватися ними у своїх вчинках.
- Стимулювати розвиток потреби поводитися відповідно до встановлених норм, що сприяє налагодженню взаємин із ровесниками і дорослими та формуванню моральних засад поведінки.
- Виховувати гуманні почуття: чуйність (уміння запропонувати свої послуги, допомогу, поспівчувати, поступитися), бажання бути справедливим (під час розподілу ролей, іграшок, обов'язків враховувати інтереси ровесників).
- Розвивати в дітей здатність до емоційної чуйності, співпереживання, вміння розв'язувати конфлікти.
- Удосконалювати форми ввічливого звертання дітей до дорослих і ровесників. Виховувати намагання поводитися стримано.
- Вчити правильно оцінювати власні вчинки та ровесників.
- Формувати здатність до оцінювання власних вчинків з погляду їх наслідків для інших і для самої себе.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негараздів уникати

Формувати особистісне ставлення дитини до дотримання (і порушення) моральних норм: співчуття скривдженому і незгоду з діями кривдника; схвалення дій того, хто вчинив справедливо (поділився іграшками, порівну поділив кубики тощо).

Стимулювати розвиток позитивного образу “Я” дитини (допомагати дитині якомога частіше переконуватися в тому, що вона (він) добрий, що її (його) люблять).

Дорослих поважати і чемним зростати

Підтримувати і заохочувати вияви дітьми шанобливого ставлення до батьків. Виховувати повагу до рідних, любов, тактовність і бажання допомагати старшим.

Вчити дітей налагоджувати доброзичливі взаємини з дорослими, зміцнювати довірливі взаємини. Розвивати у дітей усвідомлення потреби прислухатися до порад та побажань дорослих. Привчати висловлювати своє шанобливе ставлення до рідних через культуру звертання, прохання, виконання доручень без нагадування.

Продовжувати привчати дітей звертатися до працівників дитячого садка (вихователів, помічників вихователів, музичного керівника, медичної сестри та ін.) на ім'я та по батькові.

З дітьми дружно жити і їх розуміти

Продовжувати роботу з формування доброзичливих взаємин (від співучасті до співпраці) між дітьми (зокрема, розповідаючи про те, чим гарний кожен вихованець групи). Виховувати приязне ставлення до інших дітей: не скаржитись і не наговорювати дорослому на іншу дитину, вміти допомогти, не заздрити, порадіти успіхові іншої дитини, попросити вибачення, коли образив когось, не вередувати, не конфліктувати, захищати молодших і слабших, не ображати й не ображатися.

Заохочувати до позитивного контакту з незнайомими ровесниками, молодшими і старшими дітьми. Відзначати чуйність та емоційну підтримку дітей щодо одне одного. Учити формулювати свій задум зрозуміло для однолітків (у грі, спільній діяльності); якщо виникло непорозуміння, ставити запитання. Розвивати вміння дітей регулювати спільну діяльність, знаходити шляхи пошуку згоди й уникати конфліктів. Підтримувати справедливі вимоги дітей одне до одного.

Довіру виявляти і співпереживати

Ознайомлювати дітей з існуванням різних почуттів, переживань, станів людей, що виражаються в міміці, жестах, інтонаціях (радість, сум тощо). Вчити дітей співпереживати, жаліти (на прикладах використання творів художньої літератури, ігрових персонажів), враховуючи емоційний стан, настрій та почуття.

З особливою увагою ставитися до ситуацій, що призводять до появи у дітей дискомфорту, допомагати іншим дітям усвідомлювати те, що відбувалося, вчити виявляти співчуття чи підтримку. Привчати дітей вчасно приходити на допомогу тому, хто її найбільше потребує.

Формувати чуйне і лагідне ставлення до однолітків, які відчувають емоційний дискомфорт, вчити дітей прийомів, що сприяють відновленню емоційної рівноваги у друга (заспокоїти, допомогти впоратися з труднощами тощо).

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Формувати у дітей звичку використовувати знайомі засоби доброзичливого спілкування – без нагадування вітатися, прощатися; ввічливо висловлювати своє прохання, дякувати за надану допомогу, виявлену увагу, просити

вибачення; не втручатись у розмову старших, не перебивати того, хто говорить, тактовно висловлювати відмову, незгоду; спокійно вислуховувати поради, зауваження.

Привчати дітей використовувати у спілкуванні та спільній із дітьми діяльності вербальні та невербальні засоби емоційної експресії для виявлення радості, захоплення та інших станів.

Продовжувати формувати у дітей уважність одне до одного (якщо хтось поспішає – треба пропустити; якщо хтось чимось зайнятий – не заважати), поступатися, допомагати.

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Виховувати у дітей потребу поводитись у групі, на вулиці та в громадських місцях відповідно до встановлених правил культурної поведінки: бути привітним із дорослими, з ровесниками. Привчати хлопчиків виявляти елементарні форми ввічливості: першим вітатися, подавати руку, пропускати поперед себе, відчиняти двері, пропонувати стільчик, поступатися місцем, підіймати предмет, що впав, тощо.

Стимулювати формування особистого ставлення дитини до дотримання (порушення) моральних норм: співчуття до скривдженого та непогодження з діями того, хто завдав шкоди; схвалення дій того, хто вчинив справедливо. Виховувати скромність, чуйність, бажання бути справедливим.

Розвивати у дітей уміння робити вибір між дотриманням норм і їх порушенням, заохочувати і підтримувати вибір дій за моральною нормою. Привчати дітей передбачати наслідки своїх вчинків і утримуватися від тих, які спричиняють сором, страх, огиду, тощо.

У злагоді бути – про образи забути

Розвивати в дітей уміння орієнтуватись у людських взаєминах, відчувати доброзичливе й недоброзичливе ставлення до себе, помічати зміни настрою близьких людей. Привчати дітей висловлюватися про стан своїх почуттів на цей момент.

Спонукаати дітей передбачати наслідки власних негативних дій, розуміти причини виникнення конфлікту. Спонукаати до усвідомлення ними власних негативних вчинків. Формувати в них особистісне ставлення до позитивних і негативних дій, наголосивши на наслідках.

Виховувати бережне, співчутливе і відповідальне ставлення до живої природи (до тварин, птахів). Підтримувати прагнення дітей виявляти турботу та піклуватися про домашніх тварин.

Закріплювати навички дбайливого і бережного ставлення до речей, вчити використовувати їх за призначенням, класти на місце. Формувати у дітей звичку не брати без дозволу чужих іграшок та інших чужих речей. Привчати бережно поводитися з речами, предметами, що є у групі та на майданчику.

Себе оцінити і кращим зробити

Привчати дітей правильно пояснювати й оцінювати свої вчинки, а також давати оцінку вчинкам ровесників щодо встановлених правил; пробуджувати почуття сорому за негідний вчинок.

Виховувати у дітей чесність, змогу визнати свою провину, не перекладаючи її на інших, говорити правду, бути скромним, виявляти силу волі та сміливість.

Стимулювати усвідомлення дітьми їхніх бажань та почуттів. Формувати у дітей адекватну оцінку власних висловлювань, вчинків, а також можливостей і досягнень у різних видах діяльності.

Підтримувати в дитини вияви самостійності, позитивну самооцінку. Виховувати в дітей повагу до себе, почуття власної гідності. Формувати усвідомлення не повторювати вчинки, які дорослі оцінюють негативно.

Показники моральної вихованості дитини

- Виявляє прагнення до позитивних форм поведінки (зберігає життєрадісний дружлюбний стан).
- Орієнтується в моральних людських взаєминах (добре – погано).
- Розуміє значення моральних норм і дотримується їх, не нехтує ними у природних ситуаціях вибору.
- Знає правила правильної поведінки, поводить себе стримано та виважено.
- Усвідомлює, що до конфліктів призводять непередбачувані вчинки, небажання дійти згоди, порушення моральних норм.
- Помічає зміни настрою, емоційного стану близьких дорослих, однолітків.
- Охоче спілкується, дотримується правил ввічливості: вітається, прощається, говорить “чарівні” слова”.
- Уважна до висловлювань і прохань дорослих.
- Уміє виявляти увагу та співчуття на рівні, що відповідає її вікові, з повагою ставиться до старших, вихована у поведінці з однолітками.
- Ділиться з ровесниками іграшками, солодощами тощо.
- Уміє розділити їхню радість, виявляє порозуміння з ними; якщо треба, приходиться на допомогу.
- Відчуває і усвідомлює доброзичливе й недоброзичливе ставлення до себе і навколишніх.
- Має позитивний досвід добрих вчинків, почуттів та взаємин.
- Створює й розігрує ситуації, де продукується досвід дружнього спілкування, уваги до однолітків, турботи про інших.
- Розрізняє та передає емоції, настрої і характер (переважно через персонаж в іграх-імітаціях, театралізованих і сюжетно-рольових іграх) за допомогою рухів, міміки, мовлення та інших засобів виразності.

- Уміє керувати своєю поведінкою та контролює її, коли дорослий виступає як “індикатор”; виявляє перші ознаки усвідомленої відповідальності.
- Адекватно сприймає оцінку власної поведінки з боку дорослого.
- Самостійно оцінює дії та вчинки інших людей із позиції відомих моральних правил та оцінок.

Старший дошкільний вік

(шостий рік життя)

Вікові можливості дитини

Діти старшого дошкільного віку стриманіші та менше ображаються. Водночас вони не повністю адекватні у своїх уявленнях, оцінках про добре і погане. Деякі з них не зовсім точно висловлюють своє ставлення до етичних понять. Діти демонструють неадекватність щодо розуміння моральної норми та її емоційної оцінки. Така специфіка розвитку моральної свідомості пов'язана з формуванням моральних інстанцій, індивідуальних мотиваційних систем та з особливостями становлення самосвідомості, що характеризуються розшаруванням цілісного образу “Я” на “Я-реальне” і “Я-потенційне”. Від сприймання змісту окремих вчинків (добре – погано) відбувається перехід до розуміння узагальнених понять про “правильну” (моральну) поведінку.

Старші дошкільники добре володіють “мовою” почуттів. Вони вже здатні стримувати свої почуття. Їхні акценти зміщуються на взаємини людей. Діти цього віку відчувають справжнє ставлення до себе і до інших, вияви нещирості та перестають довіряти такій людині. Щодо авторитетних осіб у них формуються моральні почуття (у ставленні до вихователя). Почуття обов'язку перед однолітками конкурує з тим самим почуттям щодо дорослих. У дитини з'являється стійкість почуттів і взаємин.

На моральну поведінку дітей здебільшого впливають моральні знання та переживання. На підставі стійкого характеру супідрядності мотивів і потреб, розвитку панівних настанов та індивідуальних мотиваційних систем підвищується загальний рівень моральної поведінки (у дитини формується почуття відповідальності за свою поведінку, елементи самоконтролю). Поведінка дитини ґрунтується на основі “внутрішнього” прийняття (інтеріоризації) норм, правил і зразків, виражених в етичних поняттях. Дитина починає усвідомлювати, що морально поводитися треба “для себе”, бо це приносить їй задоволення, а навколишнім – користь. Самоконтроль поведінки відбувається на підставі вищих моральних почуттів (обов'язок та емпатія), стає тривалішим і стійкішим, однак самооцінка залишається завищеною.

Завдання освітньої роботи

- Розкрити дітям особистісний зміст моральних цінностей (справедливість, чесність, доброта, повага тощо).
- Формувати у дітей моральні еталони поведінки на підставі засвоєння ними норм і правил.
- Закріпити уявлення про моральну поведінку, що засвоєні попередньо; сприяти опануванню нових: виявляти уважність, турботу, привітність, взаємодопомогу.
- Виховувати доброзичливість, дружні й товариські взаємини з однолітками та іншими людьми.
- Продовжувати культивувати вміння з повагою ставитися до старших, виконувати їхні вимоги, встановлені правила поведінки.
- Розвивати емоції та моральні мотиви поведінки, які сприяють налагодженню міжособистісних взаємин із дорослими та однолітками. Навчати дітей бути чуйними до ровесників і старших, розвивати здатність до співпереживання, вміння розв'язувати конфлікти, бажання допомогти.
- Продовжувати формувати етичні уявлення дітей про добро, чуйність, правдивість, справедливість, сміливість і боягузтво, скромність і зазнайство; виховувати гуманні почуття і негативне ставлення до аморальних якостей.
- Наголошувати на формуванні основ морально-вольових якостей особистості дитини: організованості, дисциплінованості, самостійності в поведінці, взаєминах і спільній діяльності, відповідальності та наполегливості в досягненні позитивних цілей.
- Виховувати етично-оцінні засоби спілкування. Навчати дітей встановлювати контакт під час спілкування.
- Формувати вміння адекватно оцінювати свої вчинки та вчинки інших людей.
- Продовжувати формувати звички культурної поведінки, сприяти спілкуванню з ровесниками і дорослими; виховувати культуру діяльності, прагнення досягати позитивного результату в індивідуальній і спільній діяльності. Вдосконалювати знання правил і навички поведінки у громадських місцях.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негараздів уникати

Вчити дітей поводитися відповідно до норм моралі на самостійній основі. Формувати відповідність у ставленні щодо дотримання чи порушення загальноприйнятих норм і принципів моралі. Формувати негативне ставлення до поганих вчинків, розвивати вміння адекватно на них реагувати, вирішувати спірні питання, бути справедливим, совісним, відповідальним.

Розвивати вміння зважати на думки та погляди довколишніх. Поглиблювати знання про особистісні можливості, успіхи, права. Формувати вміння спокійно відстоювати свою думку.

Розвивати вольові якості: вміння обмежувати і помірно стримувати свої бажання, долати перешкоди, що стоять на шляху до досягнення мети, підпорядковуватися вимогам дорослих і виконувати встановлені норми поведінки, у своїх вчинках наслідувати позитивний приклад. Формувати у дітей такі якості, як співчуття, чуйність, справедливість і скромність.

Дорослих поважати і чемним зростати

Продовжувати виховувати шанобливе ставлення до оточення (рідних, близьких), наголошувати на тому, що треба поважати думки й рішення батьків. Підтримувати прагнення дітей виявляти чуйність та уважність до рідних і дорослих. Виховувати вдячність за турботу старших.

Пояснювати дітям, що не треба втручатися в розмову дорослих. Продовжувати виховувати шанобливе ставлення до літніх людей; вчити допомагати їм (давати дорогу, поступатися місцем, виконувати доручення тощо); стримано й адекватно реагувати на їхні вказівки й вимоги. Привчати дітей помічати настрій старших і з'ясовувати, чи потребують вони допомоги.

Розвивати в дітей прагнення розповідати старшим про добрі вчинки. Припиняти спроби дітей вдаватися до обману, ображати інших, глумитися над вадми літніх людей тощо.

З дітьми дружно жити і їх розуміти

Формувати доброзичливе ставлення до однолітків, повагу до їхніх прав та інтересів на основі дотримання норм моралі. Продовжувати виховувати дружні взаємини між дітьми, звичку узгоджено гратися, займатися спільною діяльністю, піклуватися про товаришів, виявляти повагу. Вчити дітей ставити мету в спільних іграх та інших видах діяльності, досягати її; формувати вміння домовлятися, допомагати одне одному. Розвивати у дітей прагнення діяти в інтересах партнера чи групи однолітків.

Підтримувати вміння дітей виявляти самоконтроль у випадках, коли виникають суперечки під час гри; стримувати вияви підвищеної імпульсивності, агресії тощо. Спонукаати дітей до самостійного порозуміння у конфліктних ситуаціях, формувати вміння зіставляти позицію однолітка з власною та прагнення її узгодити. Розкрити значення поступливої поведінки та її наслідок – стабільні взаємини і визнання інших моральних рис партнера.

Довіру виявляти і співпереживати

Усвідомлювати та вербально формулювати свої почуття, переживання.

Формувати вміння помічати прикрощі та невдачі у ровесників; підтримувати їхнє небайдуже ставлення до життєвих ситуацій.

Вчити безкорисливо піклуватися про молодших, спонукати надавати їм допомогу, захищати тих, хто слабший. Формувати вміння виявляти розуміння, симпатію та доброзичливість у взаєминах з іншими. Вчити надавати емоційну підтримку одноліткові в разі виникнення певних труднощів (заспокоїти, допомогти, поділитись іграшками чи предметами, розділити невдачу тощо); підтримувати у дітей вияви співпереживання.

Продовжувати привчати дітей співпереживати, поважати їхній стан, підтримувати позитивний настрій, допомагати подолати негатив. Розвивати здатність відчувати переживання інших (радість, сум, тривога) і розділяти їх.

Розвивати вміння поставити себе на місце інших людей, не висловлювати негативних суджень на адресу ровесників і молодших дітей; уміти бачити в дітях позитивні якості. Ознайомлювати дітей із переживаннями тих, хто зіткнувся з порушенням норм щодо себе самого.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Вчити слухати співрозмовника і не перебивати його. Продовжувати розвивати в дітей уміння за власною ініціативою вітатися, прощатися, дякувати дорослому й одноліткам, збагачувати їхній словник формулами словесної ввічливості ("Доброго ранку", "Доброго дня", "Будьте здорові", "До побачення", "До завтра", "Будь ласка", "Вибачте", "Перепрошую", "Будьте ласкаві", "Дякую" тощо).

Заохочувати до вживання у мовленні ввічливих слів під час розмов, звертаючись із запитаннями, проханнями; дати знання про доцільність фольклорних жанрів (прислів'я, приказки, забавлянки тощо). Розкрити значення рідної мови у процесі формування основ моральності.

Стимулювати в дітей ознаки привітної форми висловлювання пропозицій, порад, прохань (спокійно вислуховувати до кінця звернення; відповідаючи, дивитися в очі тощо). Розвивати вміння знаходити моральні чесноти у співрозмовника. Не допускати випадків вживання дітьми грубих слів.

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Спонукати дітей дотримуватися встановлених правил культури поведінки в дитячому садку та у громадських місцях (поступатися місцем пасажиром з маленькими дітьми, літнім і хворим людям), дотримуватися їх без нагадування і за відсутності дорослих.

Продовжувати розвивати в дітей уважне ставлення до представників іншої статі; навчати хлопчиків бути поступливими, делікатними і тактовними щодо дівчаток: подавати стілець, поступатися місцем, пропускати перед собою, помічати потребу та надавати допомогу, не соромитися запрошувати дівчаток до гри, на танець тощо; у дівчаток розвивати скромність, вчити виявляти турботу про інших, із вдячністю ставитися до допомоги та ознак уваги з боку хлопчиків.

Стимулювати вміння робити правильний моральний вибір, що є передумовою моральних вчинків. Створювати можливості для вибору діяльності за нор-

мою чи всупереч їй, за власним бажанням чи під впливом інших. Пояснювати наслідки (радоші або прикроші) виконання чи порушення всіх доступних їм норм і знайомих правил. Сприяти розвитку в дитини емоційно значущих критеріїв моральної та неморальної поведінки. Розвивати особисте ставлення до дотримання і порушення норм моралі. Привчати дітей нести відповідальність за свої вчинки.

Формувати прагнення уникати конфліктів, налагоджувати взаємини, розуміння, виявляти зацікавленість до партнера по грі чи спілкуванню; обходитися без докорів, образ; максимально дотримуватися встановлених правил поведінки. Підтримувати бажання дітей займатися “моральним правилотворенням” і прагнення дотримуватися їх.

У злагоді бути – про образи забути

Розвивати прагнення дітей висловлювати свою (морально схвалювану) позицію та ставлення до того, що відбувається навколо, самостійно знаходити різні мовленнєві засоби для цього.

Продовжувати вчити дітей розуміти зв'язок між поведінкою дорослих і дітей та їхнім емоційним станом, настроєм, особливостями взаємин. Вчити дітей за зовнішніми ознаками розпізнавати емоційний стан тих, із ким вони спілкуються (радість, смуток, здивування, образа, доброта, ніжність, співчуття, захоплення), що є виявом їхньої моральної вихованості. Сприяти розвитку вміння розуміти інших і зважати на чужу думку, не нав'язуючи своєї. Розвивати в дітей вміння бути толерантними (терпляче ставитися до поглядів, звичок інших). Сприяти усвідомленню дітьми наявності у кожного з групи позитивних рис.

Привчати дітей сприймати об'єктивну позитивну й негативну оцінку своїх гідних і негідних вчинків. Стимулювати розуміння дітьми причин негідних вчинків, підтримувати прагнення їх позбутися. Розвивати усвідомлення, що приємніше поступитися чи визнати свою провину заради спільного благополуччя, ніж створити і бути учасником конфліктної ситуації. Спонукаати до виникнення відчуття задоволення собою.

Продовжувати заохочувати пізнавати культуру свого народу (через казки, прислів'я, приказки та декоративно-ужиткову творчість). Виховувати шанобливе ставлення до культури інших народів; симпатію до дітей і дорослих інших національностей.

Формувати інтерес до подій, що відбуваються в нашій країні.

Виховувати бережне ставлення до природи, прагнення оберігати все живе.

Себе оцінити і кращим зробити

Формувати вміння оцінювати власні моральні якості, вчинки (здатність негативно оцінювати власні порушення норм моралі); допомагати здійснювати адекватну позитивну самооцінку власних дій і поведінки. Привчати дітей прак-

тикувати співвіднесення з критеріями та самооцінкою свого уявного дотримання чи порушення норм моралі (вигадані ситуації).

Спонукає дітей виражати своє ставлення до вчинків ровесників; вчити давати об'єктивний аналіз, справедливо обґрунтовувати свої вимоги, пропозиції і доброзичливо оцінювати вчинки інших людей. Розвивати самостійність і критичність дитячої оцінки та самооцінки, здатність до адекватної оцінки можливостей власного впливу на інших людей.

Розвивати почуття власної гідності у різних життєвих ситуаціях, упевненість у собі. Підтримувати вияви дітьми особистісного прагнення до морально-го вчинку, що не підкріплюється з боку дорослого схваленням чи винагородою. Формувати у дітей моральну свідомість.

Показники моральної вихованості дитини

- Правильно розуміє, називає та виявляє моральні якості й такі риси вдачі: доброту, турботливість, увагу.
- Здатна до визначення різних емоційних станів та переживань однолітків і дорослих відповідно до способів вираження ними експресії (міміка, жести, поза, інтонації тощо).
- Усвідомлює потребу і доцільність виконання правил взаємодії під час спілкування, володіє різними формами і засобами спілкування.
- Обізнана, дотримується правил культури поведінки в навколишньому середовищі; з повагою ставиться до людей (виявляє любов і пошану до батьків, до близьких людей), доброзичлива до інших.
- Уміє спілкуватися з дорослими та дітьми, виявляє ввічливість.
- Поважає бажання інших людей, може стримувати себе та заявляти про свої потреби у прийнятній формі, прагне спілкуватися та діяти так, щоб не заважати іншим.
- Розуміє різний характер ставлення до неї тих, хто її оточує, вміє помічати зміни настрою, емоційні стани близьких дорослих та однолітків, враховує це під час спілкування (радіє, коли іншим добре, відчуває негативні емоції (сумує), коли іншим зле). Уміє просити допомогу та надавати її, якщо це потрібно.
- Виявляє дружні та товариські взаємини з дітьми, з повагою ставиться до представників іншої статі.
- Уважна до прохань інших, не байдужа (співпереживає, жаліє), відгукується на прохання по допомогу, надає підтримку (дітям і дорослим у будь-якій ситуації), не очікуючи за це схвалення чи винагороди.
- Керує своєю поведінкою, поводить морально, має позитивну самооцінку та розуміє власну моральну відповідальність у партнерських взаєминах з однолітками; чинить справедливо і виважено в різних життєвих ситуаціях, не заради схвалення, а за власними переконаннями.

- Передбачає наслідки своїх вчинків, уникає таких, що принесуть неприємності, дискомфорт, негативну оцінку, осуд тощо.
- Наполягає на дотриманні норм іншими, відстоює власні інтереси на підставі правил.
- Усвідомлює відмінність між добром і злом, може пояснити свої вчинки, схвалити або засудити їх.
- Може визнати свою провину, поступитися власними інтересами задля інших чи спільної діяльності.
- Здатна оцінити вчинки інших людей; виявляє стриманість у висловлюванні негативних суджень; намагається наслідувати позитивний досвід.
- Уникає конфліктів, уміє порозумітися, поводить себе толерантно.
- Адекватна у здійсненні самоаналізу: коли говорить правду виникають позитивні почуття, коли обманює – сором.
- Виявляє чесність, щирість; не приховує від інших, як відчувається, коли поводитися (поводився) так чи інакше.
- Може створювати умови для виникнення в однолітків адекватних уявлень про власні можливості та моральні якості.
- Виявляє впевненість у собі; має почуття власної гідності, поваги до самої себе, прагне зайняти гідне місце в системі взаємин з однолітками та дорослими.
- Диференціює морально схвалювану та несхвалювану поведінку, може чинити на совість, діяти справедливо.
- Здійснює оцінні судження про свою поведінку та поведінку інших, пояснює свою позицію, аргументує і деталізує її.
- Усвідомлює потребу дотримуватися моральних правил поведінки.

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМОВИХ ЗАВДАНЬ

Орієнтовний перелік ігор і вправ із морального виховання* [24; 25]

Молодший дошкільний вік

Дидактичні ігри:

“Такі різні ознаки”, “Чи добре це?”, “Квітка доброти”, “Різноколірна галлявина”, “Портрет людини”, “Добре серце”, “Лялька розповість про свою сім’ю”, “Скажи ніжно”, “Маленькі чарівники”, “Назви, кого впізнав”, “Щедрий хом’ячок”, “Півнячі бої”, “Курка з курчатами”, “Метелики”, “Добери колір до слова”, “Чуйна дівчинка”, “Турботливий хлопчик”, “Давайте познайомимося”, “У світі ввічливих слів”, “Додай чарівне слово”, “Ввічливий зайчик”, “Чарівні ключики”, “Допоможемо ляльці знайти друзів”, “Допоможи товаришеві”, “Передай подарунок іншому”, “Відгадай настрої”, “Один, два, три – усміхнись”, “Навчимо ляльку всміхатися”, “Обери свій настрій”, “Визнач настрої іграшки”, “Скажемо навпаки”, “Мішечок добрих справ”, “Я знаю, як треба”.

Ігрові вправи:

“Скажи, який я”, “Знайомство”, “Миристь і ніколи не сварись”, “Чарівні слова”.

Середній дошкільний вік

Дидактичні ігри:

“В гостях у сонечка”, “Що добре, що погано”, “Знайди пару”, “Яке хто серце має”, “Підкажи Мишеняті”, “Добрий Чарівник”, “Добрі справи чи погані?”, “Маленькі помічники”, “Складемо букет для мами”, “Хто що робить”, “Мої помічники”, “Я радий, що я – хлопчик, я щаслива, що я – дівчинка”, “Ланцюжок”, “Байдуже Ведмежатко”, “Ніколи не сумуй”, “Відгадай-но”, “Емоційне різнобарв’я”, “Художник”, “Музика емоцій”, “Тепле сердечко”, “Чому лялька плаче?”, “Поміркуй і розкажи”, “Пелюстка доброти”, “Передай комплімент”, “Привітання, подарунки, побажання”, “Які гості були в мене?”, “Допоможи іграшкам”, “Добрий дощик”, “Квітка-семицвітка”, “Добрі справи навколо нас”, “Лото настрою”, “Зобрази казку”, “Вірний друг”, “Добрий струмок”, “Як я діятиму?”, “Поясни, чому не можна”, “Хлопчики і дівчатка”, “Що ти скажеш про поведінку дітей?”, “Золота рибка”, “Що буде далі?”, “Розкажи про свої вчинки”, “Так чи ні?”

Ігрові вправи:

“Мені радісно, коли...”, “Мені сумно, коли...”, “Можна – заборонено”, “Добро – зло”, “Який я?”, “Ранок”, “Хто винен?”, “Мій настрій”.

*Додаткові розвивальні, дидактичні та графічні завдання для дітей старшого дошкільного віку див. у [27; 29].

Старший дошкільний вік

Дидактичні ігри:

“Ким бути?”, “Добре – погано”, “В гостях у Правди і Брехні”, “Чесноти та вади”, “Моральні чесноти”, “Що таке добро, а що – зло?”, “Добрий – злий”, “Добери «добрі» слова”, “Поміркуй і скажи...”, “Скромно це чи ні?”, “Шукаємо скарб”, “Чарівне джерело”, “Хмаринка доброти”, “Чарівні скельця”, “Вада чи чеснота?”, “З яких казок герої?”, “Добрі вчинки – погані вчинки”, “Два серця”, “Подарунок”, “Корисні поради”, “Сонячні подарунки”, Помічники людини”, “Де я живу?”, “Приємно чи неприємно”, “По секрету”, “Скарби серця”, “Допоможи подругам”, “Я буду вдячний”, “Про друга”, “Добрі новини”, “Відгадай емоцію”, “Подаруй частинку серця”, “Як це?”, “Чуйне сонечко”, “Хто прийде на допомогу?”, “Твори добро”, “Сердечко добрих вчинків”, “Чарівний клубочок”, “Чарівне пір’ячко”, “Назви лагідно”, “Запрошення у гості”, “Добери слово”, “Компліменти”, “Привітай друга”, “Допоможи Яринці стати добрішою”, “Вислови свої міркування”, “Вибір дії”, “Як бути?”, “Що б ти порадив?”, “Чим ти можеш поділитися?”, “Дія – наслідок”, “Гуртом веселіше”, “Стрічка щедрості”, “Чарівний промінчик”, “Щасливі предмети”, “Правила руху”, “Я знаю, я впевнений”, “Кошик добрих учинків”, “Усмішка по колу”, “Абетка емоцій”, “Як учинити?”, “Салют”, “Зате...”, “Добрий лісник”, “Мудра сова”, “Люди і ляльки”, “Закінчи казку по-доброму”, “Розкажу про себе”, “Кольорові будиночки”, “Повітряна куля”, “Моя поведінка”, “Оціни вчинок”.

Мовленнєві ігри:

“Якщо я серед друзів”, “Можна це робити чи ні?”, “Лише добре”, “Правила етикету”, “Спіймай мене”, “Фотографія”, “Словничок емоцій”, “Незакінчені історії”.

Ігрові вправи:

“Зрозумій мене”, “Який у мене настрій?”, “Кімната сміху”, “Будь уважним”, “Обери правильне рішення”, “Як би ти зробив?”, “Спробуй по-іншому”.

Орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури

Молодший дошкільний вік

Леся Вознюк. Ось така родина

Варвара Гринько. Сім’я

Варвара Гринько. Чарівні слова

Варвара Гринько. Рідна мова

Оксана Іваненко. Ням-ням

Михайло Коцюбинський. Про двох цапків

Михайло Коцюбинський. Дві кізочки

Дмитро Павличко. Калачі

Віра Паронова. Він не хотів
Віра Паронова. Хто мудріший
Віра Паронова. Умій попросити
Віра Паронова. Поведінка у тролейбусі
Катерина Перелісна. Сестрички
Катерина Перелісна. Чарівні слова
Марія Познанська. Здрастуй, сонечко
Марія Познанська. Ой, котику-коточку
Леонід Полтава. Пісенька про сіру пташку
Ігор Січовик. Невихований ведмідь
Микола Сингаївський. Зайчик у трамваї
Василь Сухомлинський. Найрідніша мама
Василь Сухомлинський. Народився братик
Василь Сухомлинський. Блискучі черевики
Василь Сухомлинський. Як котові соромно стало
Василь Сухомлинський. Пихатий півень
Василь Сухомлинський. Два метелики
Василь Сухомлинський. Як метелик напився березового соку
Василь Сухомлинський. Як білочка дятла врятувала
Василь Сухомлинський. Півень
Василь Сухомлинський. Котик і їжачок
Василь Сухомлинський. Щоб метелик не наколовся
Василь Сухомлинський. Петрик, собака й кошеня
Василь Сухомлинський. Хлопчик і хвора мама
Ганна Чубач. Йшла синичка до кринички

Середній дошкільний вік

Євгенія Башенко. Петрусь і подарунки
Валентин Бичко. Великий і малий
Грицько Бойко. А ми шпаківні будували
Грицько Бойко. Вереда
Олег Буцень. Маленькі помічниці
Олег Буцень. Хто дужче любить
Олег Буцень. Ложечка
Олег Буцень. Солодкий дощ
Леся Вознюк. Абетка ввічливості
Леся Вознюк. Ввічливі діти
Платон Воронько. Цап-забіяка
Н. Григор'єва. Жадібність
В. Дубовик. Два приятелі
Наталя Забіла. Ясоччин садок
Наталя Забіла. Ясочка на річці

Наталя Забіла. Про дівчинку Маринку та руду кішку
Анатолій Костецький. Не буду
Анатолій Костецький. Як зробити день веселим
Михайло Коцюбинський. Івасик і Тарасик
Олеся Кравець. В дорогу нам рушати час
Наталія Кулик. Ромасеве яблуко і Петрикова груша
Марія Людкевич. Чим кінчається сварка
Ірина Мирошниченко. Добрим бути зовсім не важко
Г. Мороз. Сварка
Андрій М'ястківський. Кому світить сонечко
Віра Паронова. Куплена дружба
Олександр Пархоменко. Детимам і Явсесам
Марія Пригара. Новачок
Марія Пригара. Сварка
Марія Пригара. У дворі
Олена Пчілка. Сестричка й братик
Іван Сенченко. Хліб святий
Микола Стеценко. Новий велосипед
Микола Стеценко. Гіркий апельсин
Василь Сухомлинський. Скажи людині: "Доброго дня!"
Василь Сухомлинський. Що Ніна має зробити?
Василь Сухомлинський. Ніна і гусак
Василь Сухомлинський. Бабуся і Петрик
Василь Сухомлинський. Три пиріжки
Василь Сухомлинський. Осінь принесла золотисті стрічки
Василь Сухомлинський. Гомінкий струмок і мовчазна річка
Василь Сухомлинський. Майже чарівна розмова
Василь Сухомлинський. Від верби до тополі, від тополі до верби
Василь Сухомлинський. Лялька під дощем
Василь Сухомлинський. Тихенький
Василь Сухомлинський. Перестелимо постіль дідусеві
Василь Сухомлинський. Покинуте кошеня
Василь Сухомлинський. Як діти раділи, а ялинка плакала
Василь Сухомлинський. Чому здивувався Петрик
Василь Сухомлинський. Як ховрашок землю орав і пшеницю сіяв
Василь Сухомлинський. Як здивувався Мурко
Василь Сухомлинський. Конвалія в саду
Василь Сухомлинський. Білка і Добра Людина
Українська народна казка. Їжак та Заєць
Українська народна казка. Колосок
Українська народна казка. Котик і Півник
Українська народна казка. Лисичка та Журавель

Костянтин Ушинський. Грайливі собаки
Костянтин Ушинський. Умій почекаати
Юрій Федькович. По щирості
Дарія Цвек. Казочка про ввічливість
Василь Чухліб. Брилик
Дмитро Щербина. Таємниці

Старший дошкільний вік

Віра Багірова. Бабця спить
О. Біляк. Доброта
Василь Бірюков. Добрі слова
Олег Буцень. Добрий Василько
Олег Буцень. Як Сашко лікував
Олег Буцень. Зовсім не соромно
Олег Буцень. Горобчик
Олег Буцень. Айстри
Олег Буцень. Чергова Настуся
Олег Буцень. У новій школі
Олена Гапонюк. Про дружбу
Леонід Глібов. Чиж та голуб
Н. Григор'єва. У нашому домі
Н. Григор'єва. Не ім'я людину красить
Анатолій Григоруку. Гра в шашки
Анатолій Григоруку. Нещасливий день
Анатолій Григоруку. Хлопчик та білочка
Павло Гудим. Ланцюжок
Наталія Дерев'ятко. Павук
Галина Джемула. Я гостей приймати вчуся
Вадим Дорошенко. Ми не здамося!
Олена Журлива. Голуби
Любов Забашта. Людина починається з добра!
Любов Забашта. Живе одинока людина
Роман Завадович. Як кущик і павучок віддячилися мишці
Олександр Зима. Виростимо сад
Лариса Зіганшина. Друг доброта
Любов Іванків. Ти добро лиш твори повсюди
Ната Капюто. Як жабка Новий рік зустріла (пер. А. Жуловського)
Лідія Компанієць. Татова порада
Ліна Костенко. Перекинуті шпаківні
Алла Кох. Про повітряну кульку
Надія Красоткіна. Сонечко
Надія Красоткіна. Твори добро

Надія Красоткіна. Милосердний – серцю милий
Вадим Крищенко. Я вірю в силу доброти
Оксана Кротюк. Друг
Оксана Кротюк. Чи легко бути добрим
Інна Кульська. Добрий вчинок
Тамара Маршалова. Жив на світі їжачок
Ірина Мацко. Медовий сухарик
Ірина Мацко. Мамине серденько
Олена Мацьків. Подарунок для мами
Дмитро Мегелик. Пташеня
Дарина Мурмуєнко. Велосипед для Катрусі
Андрій М'ястківський. Казка про яблуню
Всеволод Нестайко. Нуся
Олег Орач. Бабуся нездужає
Володимир Орлов. Як треба допомагати бабусі
Інна Панасюк. У дворі
Леонід Пантелеєв. Дві жаби
Віра Паронова. Щедре Різдво
Олександр Пархоменко. Простіть мені, конвалії
Леонід Полтава. Де живуть наші птахи?
Діна Рось. Допомога дружби
Діна Рось. Пригоди дітей
Діна Рось. Лист до бабусі
Оксана Сенатович. Що це значить – не дружити
Володимир Сенцовський. Бабусин онучок
Микола Сингаївський. Дощ із краплі починається
Ігор Січовик. Хвалько
Василь Сухомлинський. Сива волосинка
Василь Сухомлинський. Заплющені очі
Василь Сухомлинський. Петрик і Павлик
Василь Сухомлинський. Щоб ти став кращим
Василь Сухомлинський. Горбатенька дівчинка
Василь Сухомлинський. Як Сергійко навчився жаліти
Василь Сухомлинський. А серце тобі нічого не наказало?
Василь Сухомлинський. Протоптали стежку
Василь Сухомлинський. У кого радість, а в кого горе
Василь Сухомлинський. Чому голуби до Олега прилетіли
Василь Сухомлинський. Розділена радість
Василь Сухомлинський. Скланий чоловічок
Василь Сухомлинський. Чорні руки
Василь Сухомлинський. Чому дідусь такий добрий сьогодні
Василь Сухомлинський. Намисто з чотирма променями

Василь Сухомлинський. Добре слово
Василь Сухомлинський. Образливе слово
Василь Сухомлинський. Хочеться сказати щось ніжне-ніжне
Василь Сухомлинський. Іменинний обід
Василь Сухомлинський. Найкрасивіше і найпотворніше
Василь Сухомлинський. Ледача подушка
Василь Сухомлинський. Чого ж ви, тату, мовчите?
Василь Сухомлинський. Яблунька і літо
Василь Сухомлинський. Конвалія під вікном
Василь Сухомлинський. Є ще одне найніжніше деревце
Василь Сухомлинський. Через потік
Василь Сухомлинський. Хто кого веде додому
Василь Сухомлинський. Соромно перед соловейком
Василь Сухомлинський. Чому Сергійкові було соромно
Василь Сухомлинський. Гарні слова і добре діло
Василь Сухомлинський. Як Миколка став хоробрим
Василь Сухомлинський. Сьома дочка
Василь Сухомлинський. Я вирощу внучку, дідусю
Василь Сухомлинський. Мишків велосипед
Василь Сухомлинський. Кожна людина повинна
Василь Сухомлинський. Бо я – людина
Василь Сухомлинський. Важко бути людиною
Василь Сухомлинський. Який слід повинна залишати людина на землі?
А. Терещук. Я – доброта людська
Микола Трублаїні. Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку
Українська народна казка. Дрізд і голуб
Українська народна казка. Дві вивірки
Українська народна казка. Котигорошко
Українська народна казка. Іван-Побиван
Українська народна казка. Правда і Брехня
Юрій Федькович. Милосердний хлопчик
Іван Франко. Киця
Павло Ходченко. Серце матері
Любов Яковенко. Про дружбу
Юрій Ярмиш. Добре серце

Твори з морального виховання можна знайти в різних збірках, навчально-методичних посібниках, книжках для читання дітей у закладах дошкільної освіти і родинному колі, хрестоматіях [4; 27; 30; 35].

Українські прислів'я і приказки з морального виховання

- Без совісті і при великому розумі не проживеш.
- Більше болять від язика, ніж від ножа.
- Брехню, як і шило, в мішку не сховаєш.
- Брехню сховаєш, та сам з ями не вилізеш.
- Буде каяття, та не буде вороття.
- Будеш добра бажати, то будеш його й мати.
- Будеш людині все життя робити добро – нічого, а зробиш один раз зло – на все життя ворогом будеш.
- В лиху годину пізнаєм вірну людину.
- Від доброго слова і крига скресає.
- Від красних слів язик не відсохне.
- Вір своїм очам, а не чужим словам.
- Вміння поводитися прикрашає і нічого не коштує.
- Гляди не забудь: людиною будь!
- Годину в добрі побудеш – усе горе забудеш.
- Гостре словечко коле сердечко.
- Де є добрі люди, там біди не буде.
- Де честь, там і правда.
- Дерево дивись у плодах, а людину – в ділах.
- Дерево міцне корінням, людина – друзями.
- Дерево прикрашає листя, а людину – добрі вчинки.
- До мудрих порад прислухайся і вад позбавляйся!
- Добра бажаєш, добро й роби.
- Добре все переймай, а зла уникай.
- Добре діло твори сміло.
- Добре роби – добре й буде.
- Добре слово краще за цукор і мед.
- Добре чути далеко, а недобре – ще далі.
- Добрий не чинить лихого та не боїться нічого.
- Добрим будь – пожаліти друга не забудь.
- Добрим ділам буде добрий кінець.
- Добрі діла безшумно ходять, а злі дзвонять як дзвони.
- Добрі птахи живуть там, де й люди добрі.
- Добро добром повертається.
- Добро – не лихо, ходить у світі тихо.
- Добро добром множиться.
- Добро довго пам'ятається, а зло ще довше.
- Добро платить добром, а зло – злом.
- Добро плодить добро, а зло плодить зло.
- Добро як сонце ходить по землі.
- Доброго тримайся, поганого цурайся.

- Добром за добро відплачує кожен, добром за зло – тільки справжня людина.
- Доброму гостеві господар радий.
- Доброму скрізь добре.
- Друга у скруті пізнають.
- Друга шукай, а знайдеш – тримай.
- Друг-боягуз гірший від лютого ворога.
- Дружба – найбільший скарб.
- Дружба та братство дорожче за багатство.
- Дружбу не купиш ні за які гроші.
- Друзі пізнаються в біді.
- Жадібна курка лиш під себе гребе.
- Жадібний багач бідніший за злидня.
- З добрим дружись, а злого і лихого стережись.
- З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдешся – і свого позбудешся.
- З добрим товаришем веселіше в радості, легше в біді.
- З добрими людьми завжди згоду можна знайти.
- З другом поділись останнім.
- З крихіток купка виходить, а з краплинок – море.
- З чужої біди не смійся.
- За добре слово грошей не платять, а скажеш – усім приємно.
- За добрі справи людині соромно не буває, а недобрі – спати не дають.
- І сам не гам, і другому не дам!
- Коли тебе шанують люди добрі, шануйся й сам.
- Коня пізнають у дорозі, а друга – у біді.
- Красива брехня, та від правди не втечеш.
- Краще гірка правда, ніж солодка брехня.
- Ласкаве слово – наче день весняний.
- Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці.
- Лиш той друга справжнього має, хто завжди про нього дбає.
- Любиш брати, умій і сам давати.
- Людина багата не грошима, а відданими і надійними друзями.
- Людина без друзів, як дерево без коріння.
- Людина красна не словами, а добрими ділами.
- Людина славиться не красивими словами, а добрими ділами.
- М'які слова і камінь крушать.
- М'яко стеле, та твердо спать.
- Мала сльоза зменшує велике горе.
- Маленька правда переможе велику неправду.
- Менше обіцяй – більше роби.
- На доброму серці світ тримається.
- На злодієві шапка горить.

- На милість зразка нема.
- На те й лихо, щоб з ним битись.
- Не брудни криниці, бо схочеш водиці.
- Не все можна продати і не все можна купити.
- Не з багатством жити, а з людиною.
- Не загібай жар чужими руками.
- Не зазіхай на чуже, подбай про своє.
- Не згуби живе і тобі не буде зле.
- Не копай другому яму, бо сам упадеш.
- Не місце красить людину, а людина місце.
- Не одяг красить людину, а добрі діла.
- Не радій чужому горю.
- Не тим багатий, що є, а тим багатий, чим поділитися радий.
- Не той друг, що лашчиться, а той, що печалиться.
- Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.
- Не хвали сам себе, нехай тебе інші похвалять.
- Не хвались чужим пір'ям.
- Не чини іншому те, що тобі немиле.
- Не шукай правди в інших, коли в тебе її нема.
- Недруг підтакує, а друг допомагає.
- Нема того злого, щоб не вийшло на добре.
- Один за всіх, всі за одного.
- Одне приємне слово – наче сад цвіте.
- Одному не під силу – гукай товаришів.
- По можливості не кривдь і мурашку.
- По правді роби – доброго кінця сподівайся.
- Погано тому, хто добра не робить нікому.
- Поки хвалько нахвалиться, будько – набудеться.
- Поспівчував хворому – повернув йому половину здоров'я.
- Правда і в морі не втоне, і у вогні не згорить.
- Правда і з дна моря впливає, а неправда потопає.
- Правда кривду переважить.
- Правда переможе неправду.
- Правда світліша за світле небо.
- Природа – наша мати, треба її шанувати.
- Приятелів тьма, а вірного друга нема.
- Про добре серце треба змалку дбати.
- Пташка красна пір'ям, а людина – вчинками.
- Пташка маленька, а й та серце має.
- Раз добром налите серце вік не прохолоне.
- Рана загоїться, а лихе слово – ні.
- Річ краще нова, а дружба – стара.
- Роби добро – воно дорожче за золото.
- Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.

- Розквітне навіть старий клен, коли почує: “Добрий день!”.
- Світ не без добрих людей.
- Серце не камінь, людина жалістю живе.
- Силу добра дружба єдна.
- Силу той має, хто правду мовляє.
- Скарб – не друг, а друг – скарб.
- Скупий складає, а щедрий споживає.
- Слова щирого вітання дорожчі за частування.
- Слово не горобець, вилетить – не спіймаєш.
- Слово не стріла, а раниць глибше.
- Слово чемне кожному приємне.
- Слухай батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько.
- Совість без зубів, а гризе.
- Стій за правду горою, то й люди з тобою.
- Тепле сердечко, мов лагідне словечко.
- Тепле слово і в мороз зігріє.
- У кого совісті нема – нема й сорому.
- У правді сила.
- У хвалька язик діє, а рука не вміє.
- У чужій руці завжди шматок більший.
- У чужому домі не будь примітним, а будь привітним.
- Удар забувається, а слово пам’ятається.
- Удвох і плакати легше.
- Усе добре переймай, а зла уникай.
- Усе купиш, лише тата й маму – ні.
- Усі сили віддай, а друга з біди виручай.
- Хочеш собі добра – не роби нікому зла.
- Хто вчора збрехав, тому завтра не повірять.
- Хто добре робить, тому зло не шкодить.
- Хто добре серце має, той усе здолає.
- Хто добро у серці має, той усім допомагає!
- Хто доброї ради не слухає, тому тяжко допомогти.
- Хто іншим не допомагає, того лихо доганяє.
- Хто любить лише себе, того люди не люблять.
- Хто людям добра бажає, той і сам має.
- Хто милосердність виявляє, той у серці доброту має.
- Хто не поважає інших, той не поважає себе.
- Хто не слухає матері – слухає біду.
- Хто не чинить лихого, тому не страшно нічого.
- Хто по совісті живе, той нікого не підведе.
- Хто сам бреше – іншим не вірить.
- Хто у біді дав, той вдвічі дав.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
- Чесне діло роби сміло.

- Чим багаті, тим і раді.
- Чия відвага, того й перевага.
- Чуйне серце з будь-якої біди виручить.
- Шабля раниць голову, а слово – душу.
- Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько.
- Шануй людей і тебе шануватимуть.
- Щедра душа меду не шкодує.
- Щедрий не той, хто дарує, а той, хто не шкодує.
- Щедрий споживає, а скупий складає.
- Що більше віддаєш, то більше маєш.
- Що з серця походить, те й до серця доходить.
- Що посієш, те й пожнеш.
- Що правда, то не гріх.
- Що тобі не мило, другові не зич.
- Що хата має, тим і приймає.
- Як сам добрий, то добротою відповідають.
- Як ти вітаєш, так і тебе вітатимуть.
- Як ти до людей, так і люди до тебе.
- Якби один одному не допомагав, то й світ би пропав.
- Яке дерево, такі й віти, які батьки, такі й діти.

ПІСЛЯСЛОВО

Реалізація Програми спрямована на забезпечення підвищення показників моральної вихованості дошкільників. Вартим уваги буде такий орієнтир **очікуваних результатів**:

- засвоєння моральних норм поведінки;
- розвиток моральних суджень;
- емоційне ставлення до іншого;
- співпереживання, емпатія, входження в ситуацію іншого, відчуття його стану;
- орієнтування на однолітка;
- емоційна корекція поведінки;
- ідентифікація – розуміння та інтерпретація іншої людини через ототожнення себе з нею;
- рефлексія – розуміння іншого на основі застосування “розмірковування” за нього.

Досягнення на різних етапах дошкільного дитинства

Вік дітей		
3-4 роки	4-5 років	5-6 років
• Засвоєння первинних моральних норм; • поява елементів партнерського спілкування; • самооцінка (зазвичай завищена)	• Усвідомлення морального змісту правил поведінки; • функція контролю мовлення; • бажання бути корисним дорослому; • поява елементів довільності; • розвиток свідомих дій у поведінці	• Розвиток моральної самосвідомості; • супідрядність мотивів (на перший план виступають мотиви морального змісту); • внутрішній план дій; • довільність дій; • формування диференційованої самооцінки

Для проведення моніторингу **моральної вихованості дошкільників** використовують такі **показники**:

- Ступінь обізнаності та сформованість уявлень про моральні норми і правила поведінки; вміння аналізувати ситуації морального змісту; здатність до обґрунтування морального вибору; ставлення та оцінювання способів вирішення ситуації вибору, що відповідають моральним нормам. Критичність оцінки дитиною власних дій у ситуаціях морального вибору, об'єктивність самооцінки дитини і відповідність моральним нормам.

- Ступінь емоційної залученості та характер участі в діях однолітка. Яке сприйняття дитиною однолітка. Чи сприймає дитина іншого як цілісну, незалежну особистість або ж як носія певного оцінного ставлення до себе, тобто через призму власних якостей і характеристик. Це виражається насамперед у тих оцінках, які діти дають діям однолітка, тобто валентність ставлення до дій однолітка: позитивне (схвалення і підтримка), негативне (насмішки, обзивання) або демонстративне (порівняння з собою). Характер вираженості співпереживання до однолітка, які яскраво виявляються в емоційній реакції дитини-спостерігача на осуд і схвалення дорослим діям однолітка.
- Характер і ступінь вияву моральних мотивів поведінки, ухвалення рішення про моральний вчинок у ситуації вибору (коли дитина обирає, як діяти: “на користь іншого” чи “на свою користь”). Позитивні вчинки у ситуаціях морального вибору, моральна цінність наслідків вчинків у ситуаціях вибору. Якщо дитина робить альтруїстичний вчинок легко, природно, без найменших вагань, то такі дії відображають розвиток моральної самосвідомості та сформованість моральності як особистісного надбання. Коливання, паузи, відтягування часу засвідчують про моральний примус та підпорядкованість альтруїстичних дій іншим мотивам.

Залежно від особливостей розвитку моральної свідомості, моральної самосвідомості та вияву моральної вихованості у дошкільників фіксуються такі **якісні характеристики**:

Достатня (відповідають встановленим соціальним нормам моралі) – мають відповідний віковий обсяг знань про моральні норми, розуміють, що їх треба дотримуватися. У мовленні дітей домінують моральні словесні формули (пропозиції, звернення тощо). Вміють пояснити ситуацію морального вибору, запропонувати альтернативу в пошуку розв’язання конфліктної ситуації. Виявляють моральні емоції та почуття як реакції на події в довіллі. Здатні до співпереживання невдач однолітків та співрадіють їхнім успіхам. Володіють навичками моральних форм поведінки, виявляють їх без ознак внутрішніх вагань. Мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим, вони виявляють безпосереднє доброзичливе ставлення до однолітків. В оцінюванні інших переважає позитивне спрямування, що відображається через сформоване вміння схвалювати однолітка, давати поради, підказки, допомагати, навіть “таємно” від дорослого. Самооцінка критична, об’єктивна. Виявляючи зацікавлення до однолітків, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги.

Задовільна (задовольняють доволішніх стосовно дотримання моральних норм поведінки) – загалом обізнані відповідно до віку щодо змісту й орієнтуються у значенні моральних норм. Моральна норма існує у свідомості дітей у формі конкретних приписів і не поширюється на ті ситуації, які дещо відрізняються від заданої. Вільно володіють лексикою на позначення ознак моральності (чеснот, характеру дій тощо). Виявляють гаму емоційних переживань (збентеження, почуття провини, якщо відчувають, що вчинили недобре, і, на-

впаки, яскраве демонстрування свого вчинку, якщо він є моральним). Моральна поведінка продукується не безпосереднім ставленням, а прагненням виглядати добрими у власних очах і в очах інших, дотримуватися певних правил і норм моралі. Здебільшого правильно аналізують ситуації морального вибору й адекватно оцінюють варіанти можливих дій. Поводяться морально, проте в окремих випадках мотиви поведінки можуть не мати морального змісту. Здатні дати адекватну моральну оцінку власним вчинкам. Характерним для них є бажання відповідати моральним еталонам. Моральний розвиток відбувається шляхом засвоєння моральних норм як засобів регулювання своєї поведінки. Інші виступають засобом самоствердження. Дошкільники здатні виявляти позитивну увагу, співпереживати і допомагати одноліткам.

Має виховні втрати (потребують уваги з боку дорослих і здійснення психолого-педагогічного супроводу щодо усвідомлення суспільно визнаних норм моралі) – володіють обмеженим обсягом знань про зміст моральних норм та правил поведінки в соціумі, епізодично розуміють їх значення. Під час опису ситуації морального змісту у мовленні послуговуються збідненим словниковим запасом, що номінує моральні лексеми. Вияви емоцій в моральній ситуації стосовно власної поведінки та іншого відрізняються (заохочення іншого викликає негативні емоції, заохочення щодо себе – позитивні). Демонструють упереджене ставлення до однолітків, власні інтереси ставлять на першому місці. Незважаючи на наявність адекватних моральних суджень, моральні форми поведінки низько формовані (зокрема, знання про норми не відображаються в реальному поведінці з іншими). Вони не можуть проаналізувати ситуацію морального вибору та запропонувати власний спосіб розв’язання моральної дилеми. Мотивація їхніх вчинків позначена частковим егоїстичним спрямуванням; у ситуаціях вибору часто порушують моральні норми і правила. Здійснення позитивного вчинку частіше є результатом впливу зовнішніх чинників і може мати випадковий характер. Самооцінка і дії дитини протирічать, не збігаються з реальним моральним поведінням (часто завищена стосовно моральних норм).

Шановні користувачі програми, доречно знати про здобутки особистісного зростання дитини в контексті результативності морального виховання під впливом психолого-педагогічного супроводу [23].

У молодшому дошкільному віці

Щодо розвитку особистісної сфери:

- ✓ виявляє особистісне ставлення до себе “Я – добрий (добра)”;
- ✓ має уявлення про дружбу та взаємодопомогу;
- ✓ володіє елементарними уявленнями про те, “що таке добре, а що таке погано”;

- ✓ виявляє негативне ставлення до невихованості й аморальності;
- ✓ здатна до самостійності;
- ✓ має вияви елементарних форм розвитку самосвідомості (“Я зможу”, “Я вже доросла (дорослий)” та ін.

Щодо розвитку пізнавальної сфери:

- ✓ орієнтується в значенні соціальних норм моралі, які слугують регуляторами поведінки в середовищі;
- ✓ виявляє розвиток моральних уявлень про доброту, взаємодопомогу, правдивість (на прикладах із власного досвіду, на конкретних вчинках);
- ✓ розуміє і піддає аналізу життєві ситуації морального змісту, коли відбувалась якась дія (моральна чи навпаки аморальна), чи впливало щось на неї.

Щодо розвитку емоційної сфери:

- ✓ сприймає і розпізнає різні емоційні стани: радість, смуток, гнів тощо;
- ✓ уміє виражати і передавати свій емоційний стан різними способами (міміка, жести, рухи тощо), відтворює різні емоційні стани (зокрема, в ігровій діяльності);
- ✓ звертає увагу на інших дітей, проявляє емоційне ставлення до них;
- ✓ виявляє емпатію;
- ✓ володіє прийомом саморозслаблення для зняття психоемоційного напруження (усамітнюється в осередку відпочинку, переключається на інший вид діяльності тощо).

Щодо розвитку комунікативної сфери:

- ✓ виявляє елементарні правила звертання (називає ровесника на ім'я, підтримує контакт очима), спілкується з іншими в доброзичливій формі;
- ✓ виявляє налаштованість на позитивну мотивацію у спілкуванні;
- ✓ уміє звертатися до ровесника і дорослого на ім'я;
- ✓ розуміє і розмежовує поняття: “Я” – “Не Я”, “Моє” – “Не моє” тощо;
- ✓ знає “чарівні” слова (“Добрий день”, “До побачення”, “Дякую”);
- ✓ називає різні емоційні стани.

Щодо розвитку вольової сфери:

- ✓ дотримується правил поведінки (особливо під час гри);
- ✓ має деякі ознаки довільної поведінки (переважно під час дотримання правил гри).

У середньому дошкільному віці

Щодо розвитку особистісної сфери:

- ✓ проявляє елементарні форми розвитку моральної самосвідомості;

- ✓ володіє на початковому рівні ознаками формування адекватної самооцінки (здійснює за схемою-інструкцією, запропонованою дорослими).

Щодо розвитку пізнавальної сфери:

- ✓ виявляє розвиток моральних уявлень про справедливість, доброту, дружбу, чуйність на основі аналізу повсякденних життєвих ситуацій і змісту деяких літературних творів;
- ✓ уміє здійснити пошук відмінностей у міміці, позах, що вказують на подальші дії і характеризують ознаки морального ставлення.

Щодо розвитку емоційної сфери:

- ✓ сприймає і адекватно оцінює емоційні стани: радість, смуток, гнів, подив, страх;
- ✓ знає способи вираження та зміни емоційних станів
- ✓ порівнює за емоційним станом довколишніх її людей, робить елементарні узагальнення;
- ✓ володіє навичками позитивного емоційного ставлення до себе, до своїх близьких;
- ✓ уміє на початковому рівні розпізнавати та визначати емоційний стан інших людей.

Щодо розвитку комунікативної сфери:

- ✓ сприймає позитивну мотивацію на спілкування;
- ✓ виявляє знання елементарних правил спілкування;
- ✓ уміє розповісти про свій настрій;
- ✓ уміє помічати і розповідати про радісні події свого життя, які мали моральне “забарвлення” (допоміг, поспівчував, розділив тощо);
- ✓ володіє навичками спільної діяльності в групі однолітків, вміє домовлятися з ними (вміє співдіяти в парі з однолітками, виконуючи завдання дорослого) тощо;
- ✓ розуміє та виявляє під час спілкування спрямованість на взаємодопомогу та взаємопідтримку;
- ✓ здатна враховувати емоційний стан іншої людини у процесі спілкування;
- ✓ уміє слухати іншу людину і висловлювати власні думки.

Щодо розвитку вольової сфери:

- ✓ уміє діяти за встановленими правилами (особливо під час ігрової діяльності);
- ✓ володіє елементарними навичками довільної поведінки (відстежується під час ігор з правилами, може чітко дотримуватися встановлених трьох правил);
- ✓ здатна діяти відповідно до слухової і зорової інструкції дорослого.

У старшому дошкільному віці

Щодо розвитку особистісної сфери:

- ✓ оцінює такі особистісні якості, як доброта, злість, жадібність, щедрість, лінь, вередування та ін.;
- ✓ виявляє моральні риси вдачі;
- ✓ виявляє сформованість адекватної самооцінки, виокремлюючи у своїй поведінці особистісні якості (чесноти або вади);
- ✓ усвідомлює власні особистісні переживання в конфліктних ситуаціях;
- ✓ має сформовану особистісну якість – довіру;
- ✓ демонструє вираженість, поміркованість, здатність обмежити свої бажання;
- ✓ узагальнює власну позицію щодо моральної дії (опис ситуації, її учасників, їхніх взаємин, рівень спілкування, вчинки та ін.);
- ✓ володіє навичками впевненості в моральній поведінці;
- ✓ виявляє елементи моральної саморефлексії.

Щодо розвитку пізнавальної сфери:

- ✓ диференціює такі моральні поняття: доброта, чуйність, справедливість, дружба, чесність, товариськість тощо;
- ✓ розуміє узагальнені уявлення про моральні якості: правдивість, сміливість, скромність, ввічливість, чуйність, справедливість, дбайливість на конкретних прикладах (правдивий – це той, хто не бере чужих речей та ін.);
- ✓ має сформовані уявлення про моральний порядок, моральні взаємини з навколишніми: доброзичливість, чесність, правдивість, чуйність, справедливість;
- ✓ аналізує ситуації морального змісту;
- ✓ сформована навичка судження про події (обговорює взаємозв'язки, риси вдачі, емоційні вияви, вчинки тощо);
- ✓ усвідомлює роль взаємодії з іншими, виявляючи до них своє добре ставлення.

Щодо розвитку емоційної сфери:

- ✓ обізнана зі способами вираження та змінами емоційного стану та уміє їх продукувати;
- ✓ усвідомлює ознаки відтінків різних емоційних станів (радість, захоплення, гнів, лютість, спокій, подив, страх, тривога);
- ✓ володіє розвиненою мімічною виразністю;
- ✓ уміє розпізнавати емоційний стан інших людей;
- ✓ здатна встановлювати взаємозв'язок між емоційними виявами, рисами вдачі та особистісними якостями;

- ✓ має сформоване позитивне ставлення до членів своєї родини, до друзів, до самої себе;
- ✓ відчуває позитивні емоції, турбуючись про інших, співпереживає з ними;
- ✓ не відчуває негативних емоцій до тих, хто відрізняється від неї, дружить із ними.

Щодо розвитку комунікативної сфери:

- ✓ має сформовану позитивну мотивацію на спілкування;
- ✓ виявляє вміння враховувати емоційний стан іншої людини у процесі спілкування;
- ✓ володіє навичками впевненої моральної позиції під час розмови з дітьми та дорослими;
- ✓ дотримує способів вербального і невербального спілкування;
- ✓ уміє домовлятися про спільну діяльність (наприклад, розподіляти ролі у грі й пропонувати додаткові ролі);
- ✓ здатна регулювати мовленням моральну поведінку і вияви моральних рис вдачі (розв'язувати конфліктні ситуації тощо);
- ✓ виявляє під час спілкування (мовленнєвими засобами) увагу та вміння турбуватися про інших.

Щодо розвитку вольової сфери:

- ✓ має навички сформованої довільної поведінки через оволодіння способами вираження емоцій (тримає під контролем свій емоційний стан);
- ✓ уміє діяти за встановленими правилами, словесною і зоровою інструкціями;
- ✓ здатна до моральної саморегуляції в процесі аналізу своєї вдачі та вчинків, що характеризують сформованість її довільної поведінки;
- ✓ виявляє навички самоконтролю;
- ✓ здатна до корекції поведінкових реакцій (передбачає можливі дії та оцінки з боку інших, попереджає виникнення тієї чи іншої ситуації)
- ✓ уміє керувати своєю поведінкою в конфліктних ситуаціях, відповідно до встановлених правил, у рамках виконання своєї соціальної ролі.

Словник основних понять із морального виховання дітей

Благодійність – чеснота, що виявляється у добровільному бажанні надавати допомогу людям, які її потребують, не чекаючи за це винагороди. Благодійність складається із двох слів – *благо* і *діяти*. “Благо” означає: “добро”, “діяти” – “робити”, тобто “благодійність” означає “робити добро”.

Вдячність – чеснота, що виражає відповідний рівень ставлення людини до того, хто зробив послугу, гідний учинок, що виявляється в особливому бажанні відповісти таким самим вчинком. Вдячність тісно пов’язана з ввічливістю, доброзичливістю, чуйністю, турботою.

Вередування – скороминущі несправедливі бажання, вияви невинуватого незадоволення.

Взаємодопомога – чеснота, яка розкриває бажання людини надавати допомогу іншим і розглядається як безкорислива допомога одне одному, що її надають дві або кілька осіб одне одному.

Відповідальність виявляється у свідомому і сумлінному ставленні людини до встановлених соціальних вимог, що полягають у виконанні обов’язків, дотриманні норм морального поведіння і сповідуванні етичних цінностей. Це здатність людини виконувати взяті на себе зобов’язання. Відповідальна людина ставиться з особливою повагою до інших, натомість до неї виявляють довіру, оскільки вона надійна і виконує свої обіцянки. Відповідальним людям доручають найважливіші завдання. Тому це має стати стимулом для дитини, коли її привчають до відповідальності та дають їй певні обов’язки.

Виховання громадянське – прищеплення почуттів любові та поваги до рідних і близьких, інших людей, батьківської домівки, дитячого садка, свого села, міста, інтересу та пошани до державних символів (Прапор, Герб, Гімн), історичної та культурної спадщини українського народу, гордості за його досягнення та бажання долучитися до суспільно корисних справ і значущих суспільних подій.

Виховання моральне – цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки, а також забезпечення моральної спрямованості особистості.

Моральне виховання полягає у пробудженні гуманних почуттів особистості, формуванні морально-вольових якостей, ознайомленні зі змістом і значенням моральних вимог, норм і правил поведінки, морально-етичних цінностей. Особливе значення надається громадянському вихованню з дошкільних років (див. визначення вище). У моральному вихованні використовують комплекс засобів педагогічного впливу (наочність, твори ди-

тячої літератури, морально-етичні завдання, проблемні ситуації морального вибору, бесіди, творчі розповіді, ігри, тренінги тощо) у різних видах діяльності впродовж усього часу перебування дітей у закладі дошкільної освіти.

Моральне виховання – це цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, що їх виробило людство і прийняло суспільство на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Моральне виховання має свою специфічну мету, яка визначається домінуючими суспільними відносинами і духовними цінностями. Мета виховання – становлення морально-стійкої, цілісної особистості.

Впертість – свідоме намагання дитини виконувати свої несправедливі бажання; форма поведінки, яка виникає внаслідок надмірної опіки, ігнорування дорослими права дитини на самостійність.

Вчинок – практична дія, опосередкована процесом взаємодії і спілкування між людьми (вибір, мета діяльності, оцінювання ситуації, самооцінка, активність індивіда, наміри, рівень домагань, статусно-рольові характеристики, ціннісно-сміслова та мотиваційна сфера особистості, нормативне регулювання у конкретній групі). Вчинок є одиницею моральної поведінки (О. Скрипченко) – соціально оцінюваний акт поведінки, що виникає внаслідок усвідомлених мотивів. На відміну від імпульсивних дій, вчинок здійснюється відповідно до наміру. Вчинок як елемент поведінки підпорядкований мотивам і меті діяльності людини. У ньому виявляється особистість: її провідні потреби, ставлення до навколишньої дійсності, характер, темперамент. У вчинку виявляються такі риси особистості, як наполегливість, лицемірство, відвертість, замкнутість тощо. Відповідно до соціальних норм, етичних і правових вчинків оцінюються як моральний або аморальний, чесний або нечесний, героїчний або боягузливий тощо.

Вчинок моральний – добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральним вимогам.

Гідність – чеснота, що виявляється в особливому моральному ставленні людини до себе і є ознакою усвідомленості власної самоцінності й моральної рівності з іншими людьми. Честь і гідність розглядають як невід'ємні цінності кожної морально зрілої особистості; це спрямованість людини на досягнення своїх цілей чесним способом за допомогою морального саморозвитку.

Гуманізм – увага до людей, прагнення добрих взаємин із ними, готовність надавати допомогу, виявляти співчуття і співпереживання.

Дисципліна – обов'язкове для всіх членів певного осередку (групи) дотримання встановленого порядку, правил.

Дисциплінованість – здатність свідомо виконувати правила поведінки, обов'язки, доручення в сім'ї та в закладі дошкільної освіти.

Доброзичливість вважається найвищою чеснотою людини. Виявляється як постійна позитивна налаштованість до всього того, що її оточує. Доброзичлива людина, незважаючи на свої погляди і переконання, завжди виявляє щирість, відкритість до інших людей і враховує їхні позиції.

Дружелюбність розглядається як доброзичливе ставлення, дружня прихильність, приязнь одне до одного. У деяких джерелах ця чеснота характеризується як теплі й щирі стосунки, що ґрунтуються на взаємодопомозі, довірі, прив'язаності, спільності поглядів, інтересів, уподобань, життєвих цілей, активній зацікавленості одне в одному.

Емпатія – співпереживання, здатність розуміти інших, розпізнавати їхній стан, адекватно на нього відгукуватися. Співпереживання охоплює такі емоційні, пізнавальні та моральні компоненти, що виявляються як здатність вирізнити і назвати почуття, які переживають інші люди, прийняти чужу позицію, перейнятися, допомогти іншій людині. Емпатія за сприятливих умов спроможна перейти в альтруїстичну поведінку особистості.

Здатність до співпереживання розвивається у всіх дітей, однак деякі з них виявляють його сильніше, ніж інші. Розвиток цього почуття у дітей залежить від виховного впливу дорослих. Якщо виховному впливові бракує обґрунтованості та постійності, то почуття емпатії у вихованця згасає, втрачає свою морально-розвивальну функцію. Натомість може з'явитися почуття обтяжливості, коли інший вихованець стає психологічним тягарем для нього. Таке емоційне ставлення не пов'язується із задоволенням якоїсь матеріальної потреби, яку очікує вихованець від іншого. Йдеться про здійснення альтруїстичного вчинку, як це буває за розгортання почуття співпереживання (І. Бех).

Етика – наука про мораль; вчення, що визначає притаманну даному суспільству сукупність принципів людської поведінки. Етика відповідає на питання: яких норм, цілей та цінностей люди повинні дотримуватись у своїй поведінці, ставленні до діяльності.

Етичні бесіди – розмови вихователя з дітьми на моральні теми під час занять, у повсякденному житті.

Етичні поняття – терміни, що їх вживають на позначення сутності основних “чеснот” характеру: добре (погано), можна (не можна), ввічливість (грубість), правда (брехня), добро (зло), співчуття (байдужість), терпимість (нетерпимість), чуйність (черствість), щедрість (жадібність), милосердя (жорстокість).

Завдання морального виховання – формування моральної свідомості (уявлення, поняття, судження про моральні норми); розвиток навичок моральної поведінки (мотиви, навички, звички, виховання моральних почуттів і взаємин).

Засоби морального виховання – спілкування з дорослими й однолітками; приклад поведінки дорослих; етичні бесіди; природа; діяльність (гра, праця,

навчання, художня діяльність); художні засоби (художня література, образотворче мистецтво, музика, кіно, діафільми тощо); розвивальне виховне середовище.

Колектив у дошкільників – об'єднання дітей у спільній грі, роботі, що приносить їм радість, виховує в них елементи самоорганізації, вміння взаємодіяти у грі; усвідомлення спільних обов'язків, відповідальності за спільні справи; спрямування зусиль для досягнення спільної мети; наявність думки колективу, яка засуджує негідний вчинок і схвалює все добре (товаришування, дружба, взаємодопомога).

Комфорт – зручність, стан рівноваги; спокій, затишок.

Конфлікт – крайнє загострення суперечностей; зіткнення протилежних ідей, інтересів, потреб, оцінок.

Конформізм – пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці.

Культура поведінки – сукупність корисних і стійких форм щоденної поведінки у побуті, спілкуванні та в різних видах діяльності. Норми, які повинні стати звичними формами культури поведінки дитини, мають у своїй основі такі моральні цінності, як гуманність, милосердя, доброзичливість, працелюбство, правдивість, чесність. Зміст культури поведінки дошкільників охоплює: культурно-гігієнічні навички (акуратність, охайність тіла, зачіски, одягу, взуття, культура споживання їжі, правила поведінки за столом); культуру діяльності (вміння тримати в порядку робоче місце, для ігор, навчання, звичка доводити до кінця почату справу, бережне ставлення до речей, іграшок, книжок тощо); культуру спілкування (дотримання норм і правил спілкування з дорослими й однолітками на основі доброзичливості, поваги; ввічлива поведінка у громадських місцях тощо).

Милосердя виявляється в діяльнісному прагненні допомогти кожному, хто потрапив у складну життєву ситуацію. Ця чеснота ґрунтується на таких якостях, як чуйність, уважність, доброзичливість. Вона виражається через вияви милосердного ставлення до тих, хто цього потребує.

Методи морального виховання – способи педагогічної взаємодії, за допомогою яких здійснюється формування особистості відповідно до мети і завдань морального виховання, а також вікових особливостей дітей. До найпоширеніших методів морального виховання належать: методи формування моральної поведінки (практичне залучення дитини до виконання конкретних правил поведінки, показ і пояснення, приклад поведінки дорослих і однолітків, оволодіння моральними нормами у спільній діяльності, вправлення у моральній поведінці, створення ситуацій морального вибору); методи формування моральної свідомості (роз'яснення конкретних моральних норм і правил, навіювання моральних норм і правил, етичні бесіди); методи стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки (приклад інших, педагогічна оцінка поведінки і вчинків, колективна оцін-

ка поведінки і вчинків, схвалення моральних учинків, заохочення дитини до моральних учинків, осуд негідних учинків).

Мораль – суспільне явище, одна з форм суспільної свідомості; сукупність норм, правил і принципів поведінки людей; система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що зовнішньо регулюють (визначають і обмежують) поведінку особистості; повчальний висновок (переносне значення). Мораль є засобом розв'язання соціальних і міжособових конфліктів з позиції справедливості.

Моральний – той, що стосується моралі, який відповідає вимогам моралі; духовний, внутрішній.

Моральність – складне комплексне особистісне утворення, яке включає усвідомлення та реалізацію утверджених у суспільстві моральних законів, норм і правил поведінки, взаємин між людьми та їхніх моральних переживань; внутрішня настанова індивіда діяти відповідно до своєї совісті та волі; справжня поведінка і відповідна діяльність.

Практичне втілення етичних норм і принципів, переломлення загальнообов'язкових моральних приписів через внутрішній світ конкретної особистості. Тому в моральності людини моральні норми часто збігаються з її внутрішніми мотивами поведінки, діяльності.

Моральність є визначальною у здійсненні особистістю морального вибору в ситуації, що складається. Тому моральні переконання, принципи та норми є основою особистості, яка формується.

Моральна вимога – найпростіший елемент моральних взаємин індивідів, які підпорядковуються різним формам моральних норм, правил, принципів.

Моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у взаєминах дитини з ровесниками й дорослими, у її поведінці загалом, яка ґрунтується на дотриманні моральних еталонів і норм.

Моральна відповідальність – характеристика особистості щодо виконання нею моральних вимог.

Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, вона є вимогою для будь-якої діяльності, оскільки на неї поширюються моральні вимоги. Моральна діяльність – єдність моральної свідомості та практичної діяльності. Моральна діяльність і моральна свідомість взаємозалежні. Моральна діяльність виявляється через вчинки. Здійснюючи вчинок, людина вступає в певні взаємини з іншими людьми.

Моральна норма – правило, зразок, припис, однаковою мірою адресований усім наказ, який треба неухильно виконувати за будь-якої ситуації; проста форма моральних тверджень; вияв моралі як форми суспільної свідомості. Вона визначає поведінку в типових ситуаціях.

Моральна практика – моральність; сфера її індивідуально-масових проявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні вселюдські цінності. Моральну практику формують моральна діяльність і моральні взаємини.

Моральна свідомість – одна зі сфер суспільної свідомості, що відображає реальні взаємини та регулює моральний аспект діяльності людини. Вона охоплює моральні принципи, уявлення, ідеали, поняття “добро” і “зло” тощо, які об’єднуються у систему поглядів щодо призначення людини, сенсу її життя.

Моральна свідомість керується певною системою моральних норм, оцінок і принципів у життєдайності, фіксує моральні взаємини у суспільстві, що історично змінюються. Основними елементами суспільної моральної свідомості є моральні вимоги й моральні цінності.

Це цілісний образ дійсності, що дозволяє людині розуміти й оцінювати об’єктивний світ і власне життя з позицій моральних норм, завдяки яким все сприймається і знаходить моральний сенс. Моральна свідомість приписує особистості визначення вчинку як морального обов’язку. У його змісті виокремлюють моральне знання, розуміння розумової дії та морального переживання.

Моральна свідомість – це не лише осмислення певних проблем та обставин життя з погляду моральних цінностей, що їх визнає людина, це і її власна самооцінка, її спроба розібратись у справедливості й обґрунтованості самих моральних засад, якими вона керується.

Моральна самосвідомість – специфічна форма моральної свідомості, що включає образ “Я” і самооцінку; здатність сприймати себе зі сторони, розуміти своє значення для інших; усвідомлення й моральна оцінка свого ставлення до навколишніх, себе, своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань, інтересів. *Елементи моральної самосвідомості:* моральний обов’язок, моральні цінності, що виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтирах особистості, почуттях сумління, честі, гідності тощо. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності. Відповідно до поділу функцій виокремлюють такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність – з одного боку, совість і сором – з другого.

Моральна самосвідомість – це моральна діяльність “Я” як суб’єкта пізнання (або створення) образу “Я” і формування оцінки себе (інакше – “Я-концепція”). Усвідомлення і оцінка себе відбувається через привласнення загальнозначущих цінностей, через засвоєння норм і правил поведінки:

Моральна спонука – форма чуттєвого впливу, в якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку.

Моральна справедливість – співвідношення кількох явищ із погляду розподілу добра і зла між людьми.

Моральна спрямованість – стійка позиція особистості, що ґрунтується на основі моральних мотивів поведінки та виявляється в різних умовах як властивість особистості. Моральна спрямованість передбачає наявність в особистості моральних переконань, моральних звичок, моральної свідомості, що в сукупності утворюють її моральність.

Моральна якість – відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних вчинках, що відповідають критеріям добра (чеснота, доброчесність) чи суперечать їм (моральні вади). Сформована у процесі морального виховання під час спілкування та спільної діяльності (гра – у дітей дошкільного віку) інтегрована якість особистості, яка, закріплюючись у моральному досвіді дитини, обумовлює її моральні дії, вчинки та взаємини.

Моральне правило – імперативне положення, що ним керуються у співпраці, діяльності, поведінці.

Моральне ставлення – це ставлення, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях, моральний характер яких визначається базовими етичними поняттями.

Моральний вибір – це акт моральної поведінки (самовизначення), який за своєю суттю є складним етико-психологічним процесом, що має комплексну структуру (включає потреби, спонуки, цінності, мотиви, рішення, вчинки, їхні результати й оцінку, зокрема й самооцінку) та циклічний характер. Він містить потенційну здатність до саморозвитку, яка реалізується у процесі збагачення досвіду моральної поведінки в ситуаціях вибору. Саме проблема морального вибору дає змогу розкрити динамічну сторону моралі, побачити, як норми, принципи, моральні цінності й оцінки насправді впливають на поведінку людини та її суспільні взаємини.

Потреба в моральному виборі виявляється тоді, коли обставини примушують ухвалити лише одне рішення за наявності кількох, причому кожне може бути оцінене з позицій добра і зла. Також мають бути враховані як об'єктивні умови, так і суб'єктивні чинники та ситуація вибору. Саме ухвалення рішення не завершує акту вибору, його продовженням слугує вибір засобів реалізації рішення, його практичне виконання й оцінка результату. До об'єктивних умов морального вибору належить наявність варіантів вибору поведінки. Суб'єктивні чинники включають ступінь морального розвитку особистості, засвоєння особистістю норм моралі, розвинутість почуття обов'язку та совісті тощо.

Моральний еталон – зразок високоморальної особистості, наділеної доброчесністю, благородством, тощо.

Моральний ідеал – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими чеснотами, кожна з яких досконала.

Моральний кодекс – перелік моральних норм і правил, які треба виконувати.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію та досягти очікуваного результату.

Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою у дітей дошкільного віку значно краще розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Моральний розвиток – поступальний процес свідомого оволодіння гуманістичними моральними цінностями. Метою морального розвитку особистос-

ті є моральна культура – усвідомлено сформований на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально цінного ставлення до світу, людини, до самої себе. В ідеалі йдеться про гармонійний максимум усіх морально-духовних цінностей у структурі особистості та міжфункціональний зв'язок між ними.

Моральний розвиток – рівень засвоєння уявлень про моральні норми, їхнє узагальнення і перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки. Рівні морального розвитку: уявлення про моральні норми; моральні почуття та мотиви поведінки (розвиток моральних якостей – почуття власної гідності, сорому, обов'язку); звички моральної поведінки; основи соціальної компетентності.

Моральний розвиток – результат морального виховання, впливу навколишнього середовища і власного морального досвіду дитини.

Моральний самоконтроль – сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.

Моральний сором – збентеження, ніяковіття за негідну поведінку.

Моральні взаємини – це сукупність моральних зв'язків і залежностей, у які вступають люди під час моральної діяльності; ціннісні смислові аспекти всіх суспільних взаємин, орієнтовані на найвищі загальнолюдські цінності. Моральні взаємини відрізняються залежно від суб'єктів моральної дії.

Моральні звички – стійкі форми поведінки, які є внутрішньою потребою особистості та виявляються в будь-якій ситуації й умовах. Це найпростіша форма підтримки і передавання наступним поколінням звичаїв, норм поведінки. Формування моральних звичок є одним із найважливіших завдань дорослих (батьків і вихователя).

Моральні норми – суспільно вироблені правила поведінки, що ними керуються люди у своєму житті та вчинках.

Моральні переживання – особлива емоційна діяльність із більшою напруженістю, що виникає у процесі існування стійкого почуття.

Моральні переконання – пережиті й узагальнені моральні принципи, норми. Вони є раціональною основою моральної діяльності особистості, що дають їй змогу чинити свідомо, розуміючи потребу, доцільність певного вчинку. Це система усвідомлених потреб особистості, що виявляється відповідно до її поглядів, принципів, світогляду. Зміст потреб виступає у формі переконань, знань про навколишню дійсність.

Моральні цінності – це частина загальнолюдських цінностей (добро, справедливість, терпіння тощо), які обумовлюють гармонію суспільного порядку і внутрішню гармонію особистості.

Мотив – спонукальна усвідомлена причина дій та вчинків особистості.

Мотив моральний – внутрішня, суб'єктивно-особистісна спонuka до дії, зацікавленість у її реалізації та орієнтування на моральні чинники.

Мотивація – система мотивів, що спонукає особистість до активної діяльності заради досягнення значущої мети та визначає конкретні форми поведінки, діяльності людини.

Мужність – одна з головних чеснот, що виявляє моральну силу людини у здатності переборювати емоційну напруженість і переносити страждання, у вмінні долати страх. Мужність характеризується як відповідальна, розсудлива, у міру смілива і спокійна поведінка особистості у складних або екстремальних життєвих ситуаціях. Мужність тісно пов'язана з хоробрістю людини і “силою серця”, що виявляється у прагненні допомагати іншим, долаючи перешкоди разом.

Наслідкування – форма поведінки, що полягає у відтворенні дій, ідеалів, рис вдачі, а також манери діяльності інших людей.

Особистість – людина, соціальна особа, яка розглядається в системі таких психологічних характеристик, що спеціально обумовлені, виявляються в суспільних за своєю природою відносинах, є стійкими, визначають її моральні вчинки, які мають істотне значення для неї самої та довколишніх; вона вільно та відповідально визначає свою позицію серед інших, виступає активним суб'єктом власної життєдіяльності, творчо ставиться до оточення та до самої себе.

Оцінка – думка, міркування про якість, характер, значення чогось; ставлення до явищ, до об'єктів навколишнього, діяльності, поведінки, з'ясування їх відповідності певним нормам.

Оцінка моральна – це схвалення або осудження діяльності людини з позицій тих вимог, що містяться в моральній свідомості певного середовища, групи, соціальної спільноти людей, тих чи тих особистостей.

Правила поведінки – педагогічні вимоги щодо поведінки дітей, які засвоюють у процесі морального виховання. Розрізняють такі групи вимог: культурно-гігієнічні правила; правила поведінки на заняттях; правила, пов'язані зі ставленням до своїх обов'язків, до речей особистого та суспільного користування; правила взаємодії з дорослими й однолітками у процесі спілкування і спільної діяльності; правила поведінки у громадських місцях.

Поведінка – одна з форм реалізації людини як носія свідомості у повсякденній життєдіяльності; вищий ступінь, у якому найяскравіше виявляються взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю. Поведінка є різновидом людської діяльності. “Під поведінкою розуміють визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків” (С. Рубінштейн).

Поведінка відповідальна – самостійне встановлення і виконання вимог, норм поведінки та діяльності.

Поведінка моральна – сукупність вчинків особистості, що мають моральне значення і здійснюються нею відносно тривалий період у постійних або

змінних умовах. До змісту моральної поведінки входять моральні вчинки, дії та ставлення щодо їхньої мотиваційної спрямованості.

Позиція – внутрішній компонент, що належить до структури особистості; погляд, думка з якогось питання; система відношень, ціннісних ставлень, настанов, мотивів і цілей, потреб і прагнень; виражає активне вибіркове ставлення особистості до дійсності, до оточення й до самого себе та визначає індивідуальний характер діяльності й окремих учинків.

Позиція моральна – спрямованість особистості, яка забезпечує досягнення мети і ґрунтується на вільному виборі в колі протистояння добра та зла у її моральній діяльності.

Поміркованість – одна з основних чеснот, що виявляється в умінні людини бути розважливою, скромною та здатною до ухвалення компромісних рішень у складних життєвих ситуаціях. Особистість, що відзначається поміркованістю, керується у своїх діях, поглядах, думках вимогами моральних приписів. Вона вміє управляти своїми емоціями, почуттями, бажаннями та прагненнями, скеровуючи їх у бік належних (моральних).

Порядність – чеснота, що виявляється у здатності людини завжди поводитися в межах правил моральної поведінки, виконувати обіцянки, не завдавати прикрощів довколишнім. Порядність тісно пов'язана з усвідомленням діяти відповідно до моральних приписів і справедливо.

Потреба – об'єктивна потреба у чомусь, внутрішня спонука активності особистості.

Потреба моральна – переживання, усвідомлювані й неусвідомлювані спонуки, що залежать від вибору людини, потрібні для розвитку її як особистості та для підтримки гармонії із самим собою, іншими людьми та світом загалом.

Почуття – стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає значення цих явищ у зв'язку з потребами й мотивами.

Почуття альтруїзму – переживання, яке виявляється у готовності дитини діяти безкорисливо, незважаючи на свої інтереси. Виявляється у прагненні надати допомогу, підтримку, пожертвувати своїм часом, спокоєм, відмовитися від егоїстичних намірів, приємних занять на користь іншої людини. Початковим виявом альтруїстичної поведінки є безкорислива турбота дитини про рідних і близьких людей. Особливо яскраво почуття альтруїзму виявляється в екстремальних умовах, коли висувуються високі вимоги до людської самовідданості, навіть жертвовності. У дошкільному віці це почуття лише починає формуватися. Важливо, щоб дитина пережила високе піднесення, глибоку насолоду, задоволення від власного альтруїзму, побачила реальні результати своєї стриманості або активності, спрямовані на користь людей.

Почуття відповідальності – це переживання дитиною покладеного на неї кимось або нею самою обов'язку, потреба звітувати за свої дії і брати на

себе провину за можливі наслідки. Це почуття виявляється тоді, коли дитина дала обіцянку або з нею про щось домовилися. Це вимагає від неї безумовного виконання угоди. Відповідальність визначає масштаб, обсяг особистих завдань, обов'язків, їхні межі. Дитина може відчувати обов'язок перед кимось або перед власною совістю. По суті, відповідальність – це відповідність між моральною діяльністю особистості та її обов'язком, розглянута з погляду можливостей цієї особистості. Моральну відповідальність можна характеризувати як об'єктивну і суб'єктивну єдність. Вона, з одного боку, є сукупністю об'єктивних суспільних вимог до особистості, з другого – своєрідним суб'єктивним станом свідомості, почуттям. Почуття відповідальності виховують із дитинства залученням дошкільника до виконання вимог, за якість та своєчасність яких треба звітувати перед іншими та самим собою.

Почуття гідності – виникає під час оцінювання іншими (а надто – авторитетними) людьми дій, учинків з погляду їх відповідності моральним нормам. Це почуття виявляється тоді, коли дитина намагається відстояти свою честь як особистості або виконавця певної роботи. Це почуття є одним із низки моральних емоцій – задоволення, поваги, приниження, образи, гніву, радості. Почуття честі тісно пов'язане з чесністю як рисою вдачі, з прагненням дошкільника до правди і справедливості. Воно також пов'язане з такими близькими почуттями, як самолюбство та самоповага. Перше з них є поєднанням почуття власної гідності з болісним ставленням дитини до думки про неї навколишніх людей. Друге є переживанням дитиною шанобливого ставлення до себе, що побудоване на визнанні нею своїх чеснот, успішності діяльності. Зазначений комплекс моральних почуттів характеризує не байдужу до оцінок соціального оточення дитину, яка вболіває за успіх (невдачу) своєї діяльності, орієнтується у власних чеснотах і вадах. Виховання почуттів честі, гідності, самоповаги передбачає формування у дитини вміння адекватно оцінювати себе й довколишніх людей. Із самооцінкою дитини пов'язані й інші форми переживань, що мотивують моральну поведінку і є важливими показниками певних етапів її розвитку.

Почуття громадянські – це переживання, які в майбутньому переростуть у громадянську, правову позицію особистості, її людську та національну гідність. У дитинстві вони виявляються в любові дитини до своєї родини, до рідної оселі, міста (села), в якому народилася, рідної землі, мови, у шанобливому ставленні до прав, культури, мови представників інших національностей. Дошкільник лише починає опановувати ці складні почуття, і його не можна квапити. До формування громадянських почуттів, зокрема їхніх основ у дошкільників, треба підходити виважено, гнучко, проте принципово.

Почуття довіри – виникає до тих людей, які заслуговують на позитивні оцінки за шкалою сумлінності, щирості, доброзичливості, взаєморозуміння, безпеки для іншого, готовності захищати слабшого. Це почуття виявляється у відкритості дитини до контактів, у переживанні нею душевного комфор-

ту від спілкування з іншими, в її готовності розповідати про свої таємниці, довіряти секрети, поділитись особистими переживаннями або думками. Підґрунтям для вияву дитиною почуття довіри є прихильне ставлення до людського оточення, позитивний досвід спілкування з близькими дорослими (насамперед, батьками), звичка розраховувати на їхню підтримку та захист.

Почуття моральні – культурно обумовлена форма стійких переживань особистістю свого ставлення до всього того, що вона пізнає і з чим вона діє, що відбувається навколо, які основані на інтеріоризованих моральних нормах і цінностях, а також зумовлюють вольові реакції, ставлення до себе інших людей, явищ суспільного буття; вищі соціальні почуття, в основі яких лежить моральне ставлення: співчуття, співпереживання, співучасть, допомога, обов'язок. Моральні почуття – запити, оцінки, спрямованість морального розвитку особистості. Вони є емоційним аспектом моральної діяльності особистості, що разом із моральними переконаннями характеризують моральність особистості.

Почуття правди – прагнення подавати свої уявлення як істинні, що відповідають загальноприйнятим стандартам і фактичній реальності. Розбіжність між фактом і його словесним описом – це обман (у дошкільників це часто межує з вигадкуванням і фантазуванням). Почуття правди сприяє душевному комфорту особистості. Щирість та правдивість – важливі вияви особистісного зростання. Вони формуються у процесі виховання на основі почуття взаємодовіри.

Почуття провини – означає стурбованість дитини з приводу своїх особистісних якостей, за які вона відчувається відповідальною. Відчуваючи провину, дитина звертається до понять “добра – погана” і при цьому оцінює себе як “погану”. Почуття провини виникає тоді, коли дошкільник починає орієнтуватися не стільки на оцінку інших людей, скільки на самооцінку. Невиконання ним тієї чи тієї моральної норми може викликати самозвинувачення, докори сумління, дискомфорт. Переживання виникає в ситуації, коли дошкільник відчуває особисту відповідальність за когось або щось. Здатність відчувати провину свідчить про високий ступінь особистісного розвитку дошкільника, виникнення механізму, який регулює соціальну поведінку зсередини, засвідчує появу внутрішніх етичних інстанцій.

Почуття справедливості – це переживання свого прагнення втілити в життя правду, досягнути істину, неупереджено ставитися до однолітків або дорослих. Воно ґрунтується на усвідомленні дитиною норм “добре” і “погано”. Ними оперують під час розподілу іграшок, ролей, а також ролей і обов'язків спільної діяльності тощо. У дошкільному дитинстві особистість лише починає оволодівати вмінням керуватись у своїй поведінці доцільністю, а не власними егоїстичними інтересами. Формуванню почуття справедливості сприяє вміння об'єктивно оцінити вчинки інших, а також здатність сформулювати адекватну самооцінку.

Проступок – вчинок, що порушує норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок; провина.

Рішучість – це чеснота, що виявляється у здатності самостійно ухвалювати відповідальні рішення згідно з нормами морального поведіння та неухильно реалізовувати їх у своїй поведінці. Рішучість має яскраві вияви у складних життєвих ситуаціях, коли виникає потреба здійснити моральний вчинок, навіть коли він межує із ризиком. Рішучість характеризується також як уміння виявляти сміливість і діяти швидко та своєчасно.

Розвиток моральної сфери особистості – процес набуття дитиною морального досвіду через засвоєння окреслених суспільством моральних зразків, що формуються на підставі базових етичних понять; інтегрована взаємодія моральної свідомості, моральних цінностей, моральних норм, моральних почуттів, емпатійних виявів у моральних взаєминах, моральній поведінці, вчинках і діях, в їхній мотиваційній спрямованості в особистісній сфері, що забезпечує єдність моральної свідомості та поведінки загалом. Привласнення (інтеріоризація) дитиною моральних норм, їх перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, що реалізуються в поведінці, у міжособистісних взаєминах і діяльності.

Розвиток особистості – процес формування особистості як соціальної риси індивіда в результаті її соціалізації та виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина у процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Це оволодіння відбувається з допомогою дорослих, які організовують і спрямовують її діяльність та спілкування. Таким чином, провідним у розвитку особистості є процес виховання.

Розвиток особистості – набуття дошкільником упродовж дитинства дедалі якіснішої визначеності; наявність прогресивних змін у його прагненні задовольнити основні потреби, реалізувати свої здібності, відстояти права, здійснити вибір, самостійно ухвалити рішення та бути відповідальним за їхні наслідки, вчинити по совісті, тобто в умінні відповідально самовизначатися.

Розсудливість – здатність людини до уважного і логічного завчасного обмірковування всіх важливих рішень, пошуку виважених, обґрунтованих висновків і позицій; це моральна якість і одна із чотирьох важливих чеснот, що виявляється в умінні побачити, де є добро, а де – зло: добро прийняти, а зло відкинути. Синоніми: поміркованість, розважливість.

Самооцінка – компонент самосвідомості, який виявляється в оцінці особистістю своїх якостей, властивостей, здібностей, можливостей, досягнень і невдач, рівня успішності власної діяльності, виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка є відображенням норм і оцінок, що існують у суспільстві та в міжособистісних взаєминах. Під впливом оцінки навколишніх в особистості поступово складається власне ставлення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, по-

ведінки, діяльності, переживань. Самооцінка може бути адекватною (суб'єкт правильно співвідносить свої можливості та досягнення, доволі критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі), і неадекватною (надмірно завищеною або надто заниженою).

Самооцінка моральна – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, мотивів і моральних якостей.

Середовище – сукупність умов, які забезпечують усебічний розвиток дитини; це система природних і матеріальних об'єктів, у яких діє дитина. Розвивальне середовище забезпечує соціальне становлення й розвиток дитини.

Скромність – чеснота, яка виявляється в тому, що людина не хизується перед іншими своїми досягненнями, поводить себе гідно, почувається рівною серед інших і ставиться до всіх людей із повагою. Скромна людина здійснює добрі вчинки за внутрішнім бажанням, не хвалиться ними і не вимагає до себе особливого ставлення.

Совісність – це одна з основних чеснот, що виявляється у здатності людини діяти морально (з позицій добра) у будь-якій життєвій ситуації, у схильності адекватно реагувати на проблеми інших. Совісність пов'язується із нездатністю завдавати прикрощів іншим людям. Почуття совісті віддзеркалюється в моральних переконаннях особистості, у беззаперечному дотриманні загальнолюдських цінностей. Совісна людина страждає через несправедливе і непорядне поводження, вона чесно і старанно виконує свої обов'язки, характеризується сумлінністю, а власне поводження, яке вона оцінює як неналежне, викликає в неї почуття сорому.

Совість – вищий морально-психологічний регулятор, що характеризує здатність особистості здійснювати контроль за власною поведінкою, об'єктивно оцінювати свої дії; продукт виховання.

Внутрішній голос совісті є вищим регулятором людських взаємин, етичною інстанцією вищого ґатунку, внутрішнім регулятором моральної поведінки. Совістю вимірюється гідність людини. У совісті виявляється свідомо моральна відповідальність особистості за себе і за інших. Дошкільник усвідомлює свою відповідальність, що ґрунтується на самооцінці виконаних ним обов'язків. У дошкільному віці совість лише починає формуватися, виконуючи функцію самоконтролю.

Дитина має совість, коли вона засвоїла моральні принципи і виконує їх без зовнішніх спонукань. Почуття совісті виникає як внутрішнє усвідомлення дитиною добра і зла, її душевний відгук на це, здатність розпізнавати якість вчинків і відповідно реагувати на них. Воно свідчить про те, що поняття обов'язку як чогось зовнішнього, примусового переростає у внутрішній імператив (наказ, вимогу).

Дитина з розвиненою совістю спроможна встояти перед спокусою порушити заборону або вимогу навіть тоді, коли впевнена, що про це ніхто

не дізнається. Вона часто сама визнає те, що зробила, прагнучи виправити становище, загладити провину.

Сором – специфічно людський, сформований культурою психологічний механізм, який гарантує додержання певних вимог, норм щодо “своїх”. Почуття сорому в дошкільника – це тривога за свою репутацію. Воно виникає, коли дитина відчуває, що не відповідає очікуванням довколишніх, що вона в чомусь поступається іншим. Стурбованість дитини своєю компетентністю виражає її бажання уникнути невдачі, залежності. Вона відчуває сором тоді, коли, аналізуючи свої якості за зразком “сильна – слабка”, визначає себе як “слабку”. Соромлячись, дитина відчуває хвилювання.

Співчуття – одна з головних чеснот, що виявляється як здатність поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти її і відчути те, що й вона; характеризується як уміння “бачити” серцем. Співчуття сприяє формуванню взаємин між людьми, підіймаючи їх на вищий щабель, і розвиває моральність особистості.

Спілкування – складний процес взаємодії, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйманні та розумінні партнерами одне одного, а також у їхньому впливі одне на одного щодо досягнення змін у діяльності; це процес передавання й сприймання повідомлень за допомогою вербальних і невербальних засобів (М. Варій); це міжособистісна та міжгрупова взаємодія, основу якої становлять пізнання одне одного й обмін певними результатами психічної діяльності (інформація, думки, почуття, оцінки тощо). Зокрема, це взаємодія двох або більше людей, спрямована на узгодження та об’єднання зусиль для налагодження взаємин і досягнення загального результату.

Спілкування міжособистісне – психологічний контакт, що починається з конкретно-почуттєвого сприймання зовнішнього вигляду партнерів за допомогою органів чуття (емоційна реакція одне на одного, що виявляється в міміці, жестах, позі, погляді, інтонації, які свідчать про те, чи подобаємося ми одне одному). Міжособистісне спілкування є соціальним джерелом формування особистості, яке виявляється лише у взаєминах з іншими людьми (з різними людьми по-різному). Незалежно від цієї особливості людська поведінка генерується у процесі спілкування з іншими індивідами. У міжособистісному спілкуванні як взаємодії завжди розгортається процес взаєморозуміння, встановлюються певні взаємини між його учасниками. Для такого спілкування типова ситуація, коли його учасники, вступаючи у контакт, переслідують стосовно один одного більш чи менш значущі для них цілі, які можуть бути і подібними за змістом, і відрізнятися (І. Бех).

Справедливість тлумачать як найвищу чесноту, що поєднує мужність, мудрість і поміркованість у їх збалансованості й гармонії (“кожному своє”). Справедливість, загалом, є виявом моральності особистості у ставленні до інших людей. Слово “справедливість” походить від старослов’янського слова “права”.

Сумління – усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; совість.

Тактовність – особлива чеснота, що виявляється в умінні поводитися відповідно до прийнятих етичних правил. Тактовність не лише окреслює дотримання норм моральної поведінки, а й ставить завдання розвивати вправність у контактуванні з іншими, бути гідним співрозмовником, а також уникати неприємних ситуацій. Людей із почуттям такту називають тактовними. Тактовна людина знає, відчуває, що, у який час, у якому місці можна сказати чи зробити або, навпаки, не можна. Кожна людина може навчитися бути тактовною. Для цього треба ставитися до людей так, як вам хотілося б, щоб ставилися до вас.

Турботливість – чеснота, що за своїм змістом спрямована на забезпечення благополуччя інших і виявляється в уважному ставленні до чийось потреб, у діяльнісному піклуванні про кого-небудь, про що-небудь. Турботу може виявляти як тварина щодо свого потомства, так і людина щодо іншої людини, живої істоти чи предмета, наприклад автомобіля. У будь-якому разі, той, хто турбується, щось робить для того, хто потребує турботи і уваги. У суспільстві прийнято турбуватися про малих дітей, людей похилого віку і хворих, оскільки самі вони ще вже або тимчасово не в змозі забезпечити своє нормальне існування.

Уважність – це чеснота, що виявляється в чемному ставленні до інших; тісно пов'язана з прихильністю, доброзичливістю, турботою про когось. Уважність характеризується вмінням вчасно запропонувати людині свою допомогу, не очікуючи, коли вона попросить. Вияви уважності вбачаються в умінні помічати найменші зміни у стані й самопочутті інших людей, виявляти до них симпатію, повагу, інтерес, вчасно надавати підтримку або ж, навпаки, не бути настирливим, поводитися тактовно.

Умови виховання дисциплінованості у дітей – чіткий розпорядок; сталість, узгодженість і організованість дитячого життя та навколишньої ситуації; виважена, організована і дисциплінована поведінка дорослих, які виховують дитину; визнання дітьми авторитету дорослих; правильна організація всіх видів дитячої діяльності; системність вимог дорослих до поведінки та діяльності дитини, що постійно ускладнюються, забезпечення їх свідомого приймання дітьми і закріплення у поведінці.

Умови формування відповідальної поведінки дитини – приклад дорослого (дотримання обіцяного); вправлення дітей у позитивних вчинках з метою створення емоційного випередження ситуації безвідповідальної поведінки; використання ефекту власного задоволення внаслідок відповідального виконання дорученої справи чи самостійно визначеного обов'язку; використання жартівливої форми пояснення дітям правил поведінки ("правила навпаки"); педагогічна оцінка, яка може бути попереджувальною, супроводжувальною, підсумковою, серйозною, жартівливою, але обов'язково

справедливою, вмотивованою і заохочувальною до поліпшення поведінки.

Умови формування вольової поведінки дитини – поступове посилення вимог до дитини, сприяння досягненню нею успіху в діяльності; заохочення прагнення і готовності дитини виявляти самостійність та ініціативу; поступовий перехід від завдань, пов'язаних із виконанням вимог дорослого за його прямими інструкціями, до творчих завдань за власним бажанням дитини; створення умов для реалізації провідної позиції дитини у творчій діяльності й на заняттях.

Формування моральної сфери особистості – цілеспрямований організований процес, що полягає у набутті дитиною морального досвіду в ході засвоєння встановлених у суспільстві моральних зразків, норм, цінностей, що їх вивчають на підставі опанування базових етичних понять.

Чемність – позитивна моральна якість, що виявляється в доброзичливому та шанобливому ставленні до інших. Чемна людина завжди з розумінням і уважністю сприймає потреби найближчих і довкілля загалом. Чемність відзначається ввічливістю, поштивістю, люб'язністю і повагою у взаєминах, передусім зі старшими.

Чуйність – це вміння жити радощами й турботами інших людей, здатність бережно та прихильно ставитися до близьких і брати участь у пошуку шляхів розв'язання їхніх життєвих проблем. Чуйність може виявлятися як співпереживання, співчуття і поєднуватися з тактовністю й уважністю.

Шанобливість – чеснота, що виявляється у ставленні людини до інших із повагою, з урахуванням їхніх потреб та інтересів, а також віку і життєвого досвіду.

Щедрість – чеснота, що характеризує здатність людини надавати безкорисливу допомогу іншим. Часто щедрість межує з благодійністю й виявляється у прагненні обдаровувати тих, хто потребує допомоги. Щедрість – це емоційний вияв моральності особистості, який збагачує внутрішній світ того, хто обдаровує, і приносить задоволення тому, хто отримує.

Я-концепція – узагальнене уявлення індивіда про себе, відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна динамічна система пізнання і установок щодо своєї особистості, що передбачає усвідомлення власних властивостей, самооцінку та виражається певними настановами й очікуваннями щодо себе, на основі якої будується взаємодія з іншими людьми і ставлення до себе.

Предметний покажчик

Б

Благодійність 73

В

Вдячність 73

Вередування 73

Взаємодопомога 73

Відповідальність 73

Виховання громадянське 73

Виховання моральне 73

Впертість 74

Вчинок 74

Вчинок моральний 74

Г

Гідність 74

Гуманізм 74

Д

Дисципліна 74

Дисциплінованість 74

Доброзичливість 75

Дружелюбність 75

Е

Емпатія 75

Етика 75

Етичні бесіди 75

Етичні поняття 75

З

Завдання морального виховання 75

Засоби морального виховання 75

К

Колектив у дошкільників 76

Комфорт 76

Конфлікт 76

Конформізм 76

Культура поведінки 76

М

Милосердя 76

Методи морального виховання 76

Мораль 77
Моральний 77
Моральність 77
Моральна вимога 77
Моральна вихованість 77
Моральна відповідальність 77
Моральна діяльність 77
Моральна норма 77
Моральна практика 77
Моральна свідомість 78
Моральна самосвідомість 78
Моральна спонука 78
Моральна справедливість 78
Моральна спрямованість 78
Моральна якість 79
Моральне правило 79
Моральне ставлення 79
Моральний вибір 79
Моральний еталон 79
Моральний ідеал 79
Моральний кодекс 79
Моральний намір 79
Моральний реалізм дитини 79
Моральний розвиток 80
Моральний самоконтроль 80
Моральний сором 80
Моральні взаємини 80
Моральні звички 80
Моральні норми 80
Моральні переживання 80
Моральні переконання 80
Моральні цінності 80
Мотив 80
Мотив моральний 81
Мотивація 81
Мужність 81

Н

Наслідкування 81

О

Особистість 81
Оцінка 81
Оцінка моральна 81

П

Правила поведінки 81
Поведінка 81
Поведінка відповідальна 81
Поведінка моральна 82
Позиція 82
Позиція моральна 82
Поміркованість 82
Порядність 82
Потреба 82
Потреба моральна 82
Почуття 82
Почуття альтруїзму 82
Почуття відповідальності 83
Почуття гідності 83
Почуття громадянські 83
Почуття довіри 83
Почуття моральні 84
Почуття правди 84
Почуття провини 84
Почуття справедливості 84
Проступок 85

Р

Рішучість 85
Розвиток моральної сфери особистості 85
Розвиток особистості 85
Розсудливість 85

С

Самооцінка 85
Самооцінка моральна 86
Середовище 86
Скромність 86
Совісність 86
Совість 87
Сором 87
Співчуття 87
Спілкування 87
Спілкування міжособистісне 87
Справедливість 87

Сумління 88

Т

Тактовність 88

Турботливість 88

У

Уважність 88

Умови виховання дисциплінованості у дітей 88

Умови формування відповідальної поведінки дитини 88

Умови формування вольової поведінки дитини 89

Ф

Формування моральної сфери особистості 89

Ч

Чемність 89

Чуйність 89

Ш

Шанобливість 89

Щ

Щедрість 89

Я

Я-концепція 89

ДЖЕРЕЛА

1. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти): Нова редакція, затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 року № 33. URL: <https://tinyurl.com/gw3ppv67>
2. Бех Д. І. Виховання особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Д. І. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Богуш А. М. Довкілля: для дітей дошкільного віку: метод. посіб. для вихователів дитсадків та батьків / А. М. Богуш, В. Р. Ільченко. – Полтава: НМЦІЗО, 2003. – Ч. 2. – 76 с.
4. Велике серце. Повчальні історії: [оповідання для дітей] / уклад.: В. І. Паронова. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. – 80 с.
5. Певнений старт: [освітня програма для дітей старшого дошкільного віку] / Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук; за заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. – К.: Українська академія дитинства, 2017. – 80 с.
6. Гавриш Н. Доброму всюди добре, або Як допомогти дітям зростати добро-розчливими. / Н. Гавриш // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2017. – № 8. – С. 40–45.
7. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / О. І. Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 64–76.
8. Дитина. Освітня програма для дітей від 2 до 7 років / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк; авт. кол.: Г. В. Беленька, О. Л. Богиніч, В. М. Вертугіна та ін.; наук. ред. Г. В. Беленька. – Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. – 440 с.
9. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. М. Дятленко. – К.: Київський міський педагогічний ун-т ім. Б. Д. Грінченка, 2002. – 20 с.
10. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / С. І. Заболоцька. – Острог: Нац. ун-т “Острозька академія”, 2013. – 20 с.
11. Залізник А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / А. М. Залізник. – К.: Ін-т вищої освіти АПН України, 2009. – 20 с.
12. Зубрицька-Макота В. І. Психологічні умови формування уявлень про моральні норми у дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В. І. Зубрицька-Макота. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2011. – 20 с.
13. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору: автореф. дис. на здобуття наук. сту-

- пеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 "Дошкільна педагогіка" / О. І. Кисельова. – Одеса: Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2009. – 21 с.
14. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / О. Л. Кононко. – К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2001. – 37 с.
 15. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 "Дошкільна педагогіка" / О. І. Кошелівська. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 20 с.
 16. Кручек В. А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування: навч. посіб. / В. А. Кручек. – К.: ДАКККіМ, 2010. – 273 с.
 17. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років: монографія / В. У. Кузьменко. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 354 с.
 18. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / Є. С. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К.: Нора-прінт, 1996. – 108 с.
 19. Лаврентьева Г. П. Джерела доброти: навч.-метод. посіб. для роботи з дітьми в дошкільних закладах, школі та сім'ї / Г. П. Лаврентьева. – К.: А.С.К., 1997. – 304 с.
 20. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло та ін. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 168 с.
 21. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / І. О. Лапченко. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 20 с.
 22. Лохвицька Л. В. Моральне виховання: погляди класиків і практика сьогодення / Л. В. Лохвицька // Дошкільне виховання. – 2019. – № 12. – С. 20–22.
 23. Лохвицька Л. Чи наш дошкільник морально вихований? / Л. В. Лохвицька // Дошкільне виховання. – 2017. – № 10. – С. 9–13.
 24. Лохвицька Л. Збірник ігор "Моралинки для Миколки і Маринки" до програми з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі" / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль: Мандрівець, 2016. – 200 с.
 25. Лохвицька Л. В. Особистість дошкільника: Дорога до Я-морального: навч. посіб. / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль: Мандрівець, 2016. – 408 с.
 26. Лохвицька Л. В. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до процесу морального виховання дітей / Л. В. Лохвицька // Рідна школа. – 2012. – № 12. – С. 70–74.
 27. Лохвицька Л. В. Добрі поради на щодень. Навчально-методичний комплект ілюстровано-розвивального матеріалу з морального виховання дітей старшого дошкільного віку: 8 сюжетних картин "Віночок чеснот для дитини" та методичні рекомендації / Л. В. Лохвицька, О. В. Михайленко. – К.: ТОВ "ГЕНЕЗА", 2019. – 158 с.
 28. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі" / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль: Мандрівець, 2020. – 96 с.
 29. Лохвицька Л. В. Крокуємо доріжками добра: зошит для дітей старшого дошкільного віку до програми з морального виховання "Скарбниця моралі" /

- Л. В. Лохвицька, О. В. Михайленко. – Тернопіль: Мандрівець, 2018. – 56 с.; іл.
30. Моральна пектораль. Книжка для читання дітям у закладі дошкільної освіти та в родинному колі: до парціальної програми з морального виховання дітей дошкільного віку “Скарбниця моралі” / авт.-уклад. Л. В. Лохвицька. – Тернопіль: Мандрівець, 2020. – 196 с.
 31. Народ скаже, як зав’яже. Українські народні прислів’я та приказки / уклад. Л. М. Вознюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. – 224 с.
 32. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.
 33. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку: навч.-метод. посіб. / Т. О. Піроженко. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 136 с.
 34. Піроженко Т. О. Становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку / Т. О. Піроженко // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2017. – № 10. – С. 4–6.
 35. Подорож у країну ввічливості: оповідання, казки, вірші / упоряд. Г. М. Кирпа. – Харків: Белкар-книга, 2010. – 48 с.; іл.
 36. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Т. І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2004. – 456 с. – (Серія “Альма-матер”)
 37. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників: навч. посіб. / Т. І. Поніманська. – К.: Вища школа, 1993. – 111 с.
 38. Поніманська Т. І. Виховання людяності (До Базової програми розвитку дитини дошкільного віку “Я у Світі”): метод. посіб. / Т. І. Поніманська, О. А. Козлюк, Г. В. Марчук. – К.: Міленіум, 2008. – 138 с.
 39. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Ю. О. Приходько. – К.: Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 45 с.
 40. Про дошкільну освіту: Закон України, прийнятий Верховною Радою України від 6 червня 2024 року № 3788-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>
 41. Провозюк Г. Г. Дитина – диво світу / Г. Г. Провозюк, П. І. Білоус, Г. Ф. Яцук. – Тернопіль: Мандрівець, 2001. – 72 с.
 42. Русова С. Вибрані педагогічні твори / упоряд. О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
 43. Соціальний розвиток дитини (старший дошкільний вік) / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. – К.: Генеза, 2013. – 88 с.
 44. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1977. – 670 с.
 45. Українське дошкільля: Програма розвитку дитини дошкільного віку / О. І. Білан. – 2-ге вид., зі змін. і допов. Тернопіль: Мандрівець, 2022. – 216 с.
 46. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Дошкільна педагогіка” / Т. С. Фасолько. – К.: Ін-т проблем виховання АПН України, 2000. – 18 с.

47. Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре. – К.: Вища школа, 1988. – 160 с.
48. Конфуцій // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. – К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. – 742 с.
49. DeVries R. Moral Classrooms, Moral Children: Creating a Constructivist Atmosphere in Early Education / R. DeVries, B. Zan. – New York: Published by Teachers College Columbia University Press, 1994. – 274 p.
50. Gray J. Children Are from Heaven: Positive Parenting Skills for Raising Cooperative, Confident, and Compassionate Children / J. Gray. – New York: Harper Collins Publishers, 2000. – 357 p.

Навчальне видання

ЛОХВИЦЬКА Любов Василівна

СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ

Парціальна програма з морального виховання дітей дошкільного віку

Схвалено для використання в освітньому процесі

Керівник проєкту *Б. Фенюк*
Завідувачка редакції *А. Семенова*
Редакторка *С. Сав'юк*
Літературна редакторка *А. Семенова*
Технічний редактор *А. Трут*
Обкладинка *В. Невідомської*

Видавництво “Мандрівець”, 46007, Тернопіль, вул. Текстильна, 18.

Тел.: (0352) 52-06-20, (0352) 52-43-38.

<http://mandrivets.com>, e-mail: contact@mandrivets.com

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №3650 від 22.12.2009 р.